

Debreceni Egyetem
Bölcsészettudományi Kar
Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Női nevek az Árpád-korban

Témavezető:

Dr. Tóth Valéria
egyetemi tanár

Készítette:

Debreczeni Réka
magyar alapszak (BA)

Debrecen, 2017

Tartalom

I. Bevezetés	2
II. Szakirodalmi előzmények, tudománytörténeti áttekintés	3
1. A női nevek kutatásáról.....	3
2. A személynevek vizsgálatának elméleti kerete: a kognitív-pragmatikai szempontú rendszerezés .	9
III. Az Árpád-kor női neveinek névrendszertani vizsgálata.....	16
1. Módszertani megjegyzések	16
2. Személynévfajták az Árpád-kor női nevei körében	18
3. A női nevek lexikális-morfológiai elemzése	22
4. A női nevek szocioonomasztikai jellemzői	27
5. A női nevek kronológiai jellemzői	31
IV. Összegzés	34
Irodalom	35

I. Bevezetés

Dolgozatomban az ómagyar kornak egy történeti szempontból jól körülhatárolható időszakával, az Árpád-korral (1000–1301), illetve annak személynévrendszerével foglalkozom. Elemzéseimhez a forrásanyagot a korból fennmaradt oklevelek és dokumentumok személynévi adatai szolgáltatják, mégpedig FEHÉRTÓI KATALIN *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)* című munkájából merítve. A névtörténeti kutatásoknak ez a fontos kézikönyve 2004-ben jelent meg.

Munkám persze nem az egész Árpád-kori személynévrendszer vizsgálatára irányul, hanem annak egy szűkebb metszetét öleli fel: a korabeli női neveket állítom ugyanis a vizsgálódásom középpontjába. A személynévek e csoportjának kutatása több szempontból is aktuálisnak tűnik. Az egyik ilyen ösztönző tényező nyilvánvalóan éppen az a gazdag forrásanyag, ami FEHÉRTÓI munkája nyomán közkinccsé vált. Ezt a körülményt azért fontos kiemelni, mert a női nevek kutatásában korábban is értek el igen jelentős és zömmel máig érvényesnek tekinthető tudományos eredményeket (gondoljunk itt elsősorban is BERRÁR JOLÁN e téren végzett munkájára), ám a névállomány szisztematikus feldolgozását a minél teljesebb, minél gazdagabb forrásanyagra támaszkodás feltétlenül előmozdíthatja.

A nyelvi anyag feldolgozásához emellett egy elméleti keretre is szükség van. A másik tényező ezért, amely aktuálissá teszi a régi magyar személynévrendszer, s azon belül a női nevek újraértékelését, magának egy új leírási keretnek a megjelenése. Az általam is alkalmazott funkcionális szemléletű kognitív-pragmatikai megközelítés fontos tulajdonságai között említhetjük meg azt, hogy univerzálisan használható, történeti vizsgálatokra éppúgy alkalmas, mint élőnyelvi analízisre, és világos kategóriarendszerrel dolgozik. Ennek a modellnek a kialakítása HOFFMANN ISTVÁN nevéhez fűződik (2008), s erre építve mutatta be például TÓTH VALÉRIA is a személynévadás és a személynévhasználat kérdéseit az ómagyar korban 2016-ban megjelent monográfiájában. Ezt a személynév-leírási keretet használom én is az Árpád-kor női neveinek rendszertani jellemzéséhez.

Dolgozatom a következő fejezetekből épül fel. Mindenekelőtt egy szakirodalmi áttekintésben mutatom be a női nevek kutatástörténetét, ehhez kapcsolódóan szólok az *Árpád-kori személynévtár* jelentőségéről, illetve részletesen ismertetem azt a funkcionális szemléletű kognitív-pragmatikai leírási keretet is, amelyben aztán a továbbiakban a saját feldolgozó munkámat végzem. A munkám gerincét az Árpád-kor női neveit feldolgozó fejezetek alkotják.

Ezekben szólok az e körbe tartozó személynév-fajtákról, a nevek társadalmi kötöttségéről és jellemzőiről, a kronológiai sajátosságokról, a nevek lexikális és morfológiai típusairól.

A feldolgozó munka során természetesen nagyban támaszkodom az előzményirodalomra, de annak megállapításait újra is értékelem a gazdagabb nyelvi anyag és a némelyest más elméleti keret függvényében.

II. Szakirodalmi előzmények, tudománytörténeti áttekintés

1. A női nevek kutatásáról

1. A nyelvészeti kutatásokon belül a tulajdonnevek vizsgálata jó másfélszáz évet ölel fel, s ebben a kutatók figyelme elsősorban a két ősi tulajdonnévi kategóriára, a helynevekre és a személynévekre irányult. Abban sincs nagy különbség, hogy ezek a névtani természetű vizsgálatok történeti és élőnyelvi névanyagra egyaránt támaszkodtak (bár az kétségtelen, hogy a történeti nevek kutatóit az élőnyelvi névformák kevésbé vonzották, és viszont). Az Árpád-kor a hely- és személynév-történeti vizsgálatokban egyaránt kiemelt időszaknak számít, bizonyára nem függetlenül attól a körülménytől, hogy a nyelvtörténeti kutatásoknak az ebből az időszakból az oklevelek latin nyelvű szövegében ránk maradt magyar nyelvű tulajdonnevek (helynevek és személynévek) – a nagyságrendjüknel fogva – az egyik legfontosabb (a legkorábbi évszázadokra vonatkozóan pedig lényegében egyedüli) forrását képviselik.

Rendkívül feltűnő ugyanakkor, hogy az Árpád-kori személynévekkel foglalkozó kutatások igen nagy arányban a férfineveken alapulnak. Ezt persze több tényező is magyarázhatja. A legnyomósabb érv ezek között az lehet, hogy a forrásokbeli adatoltság tekintetében a férfinevek jócskán túlszárnyalták a női neveket. A férfiak és a nők a korabeli társadalomban eltérő helyet, pozíciót foglaltak el, így teljességgel érthető, hogy igen nagy többségben a férfiak neveit találjuk meg a különböző dokumentumokban, oklevelekben, összeírásokban, tulajdonjogi periratokban. Ha a nőkről mégis szó esett a forrásokban, gyakran előfordult, hogy csak mint a férfi feleségét vagy lányát említették, s nem jegyezték le az őt magát megnevező konkrét névformát (BERRÁR 1950a: 67–68). A forráshiány, az adatok jóval csekélyebb száma, ráadásul ezek esetlegessége nyilvánvalóan kevésbé tette vonzóvá a női nevek kutatását, hiszen már pusztán az adatok egybeállítása, összegyűjtése is nem kis erőfeszítést igényelt az arra vállalkozó kutatótól, s a névanyag feldolgozására majd csupán ezt követően nyílhatott reális esély.

A női nevek kutatásában a legfontosabb mérföldkőnek BERRÁR JOLÁN munkásságát tarthatjuk. Minthogy az ő szerepét e téren nem lehet eléggé hangsúlyozni, a következőkben a megállapításaira részletesen is ki kell térnünk. Ezt a részletezést az is indokolja egyébként, hogy a saját feldolgozó munkám eredményeit a továbbiakban jórészt BERRÁR JOLÁN megfigyeléseihez mérve igyekszem bemutatni.

2. BERRÁR JOLÁN nevéhez kötődnek tehát az első jelentősebb (mondhatni szisztematikus) törekvések a női nevek feldolgozására. BERRÁR figyelme a 20. század közepén fordult a személynevek ezen rétege felé, és jelentetett meg több tanulmányt is a témával kapcsolatban. A „rákészülését” mutatják a témakörre azok a kisebb lélegzetű munkái, amelyekben egyes nevek magyarázatával, eredetének megfejtésével foglalkozott. Ilyen szempontból vizsgálta például a *Kunigunda–Kinge* vagy a *Neste–Anasztázia* névpárokat, amelyekről a korábbi szakirodalom úgy tartotta, hogy azok etimológiailag közös töre vezethetők vissza, illetve egymás névváltozatai; vagy éppen ellenkezőleg: azt gondolták, hogy a nevek történetileg nem tartoznak össze. BERRÁR ezeket az eredményeket vizsgálta felül, és tett általa érvényesebbnek tartott megállapításokat. A *Kunigunda–Kinge* névpárral kapcsolatban például MELICH JÁNOS feltételezéséből (1917) indult ki, mely szerint a két név nem feleltethető meg egymásnak, és etimológiailag tulajdonképpen nincs közöttük kapcsolat. MELICH feltevését BERRÁR egy 1949-ben megjelent tanulmányában igyekszik cáfolni. Úgy véli, hogy a *Kinge* név és ennek változatai valamennyien a *Kunigunda* névforma származékainak tekinthetők, s álláspontját különböző hangtörténeti változások bemutatásával támasztja alá, valamint történelmi tényeket is érvként hoz fel a nevek összeegyeztethetősége mellett. Érvei között a legmeggyőzőbbnek az látszik, hogy az első *Kinge* néven említett személy az 1224-ben született királylány volt (IV. Béla, Árpád-házi magyar király lánya), akit más oklevelekben *Kunigunda*-ként is említettek (BERRÁR 1949: 71).

A *Neste–Anasztázia* nevek vizsgálatában a kiindulást JAKUBOVICH EMIL *Neste* című cikke (1915) jelentette BERRÁR JOLÁN számára. Tanulmányában JAKUBOVICH cáfolja azt a régóta hagyományozódó véleményt, hogy a két név etimológiailag azonos lenne. Az ő álláspontja szerint a *Neste* név a *nyest* közszó *-a/-e* képzővel ellátott változata, vagyis belső keletkezésű személynév, s mint ilyen, nem feleltethető meg az *Anasztázia* egyházi névnek, nem annak a származéka. Álláspontja igazolására hozza fel az ómagyar kori oklevelek *Neste* (< *nyest*) és *Nwz* (< *nyuszt*) testvérpárját a közöttük bizonyosan feltételezhető jelentéstanai kapcsolatra hivatkozva. Nyelvészeti körökben többnyire elfogadták JAKUBOVICH érvelését, azonban voltak

olyan kutatók is, akik továbbra is kitartottak a *Neste–Anasztázia* nevek összetartozása mellett. Közéjük tartozott például WERTNER MÓR is, az ő névmagyarázatai azonban – BERRÁR JOLÁNT idézve – „általában csak feltevészerűek” (BERRÁR 1950b: 254). Maga BERRÁR sem ért egyet egyébként JAKUBOVICH feltevésével, s egy 1950-ben közzétett írásában boncolgatja tovább a témát. Az első és igen lényeges felülvizsgálandó kérdésként a forrásokkal kapcsolatos körülményeket jelöli meg. BERRÁRnak ugyanis JAKUBOVICHnál nagyobb adatállomány állhatott már a rendelkezésére, s ennek köszönhetően vizsgálati eredményei is mások (és megbízhatóbbak) lehettek. BERRÁR ebben a cikkében ugyanakkor nem cáfolni akarja a *Neste* név közszoói származtatását (és igazolni az etimológiailag közös eredetét az *Anasztázia* névvel), csupán JAKUBOVICH azon vélekedésével nem ért egyet, hogy a két név megfeleltetése a 20. század nyelvészeinek vívmánya és kitalációja. WERTNER MÓR adataiból ugyanis kiderül, hogy „a gyakorlatban már 1431-ben él a két név azonosságának tudata” (BERRÁR 1950b: 255). Az azonosítás okát abban látja, hogy a korban a közszoói eredetű, belső keletkezésű (az ő szóhasználatában: eredeti) nevek kihalófélben voltak, és közeledtek az akkoriban elterjedté váló egyházi nevekhez. Összekapcsolásuk hátterében részben ez a körülmény állhatott, vagyis a korabeli gondolkodás tarthatta a *Neste* nevet az *Anasztázia* származékának. Névelméleti szempontból e dolgozat fő tanulságát, névelméleti hozadékát éppen ebben a megfigyelésben láthatjuk: etimológiailag egymással kapcsolatban nem álló nevek is összesodródhattak a középkori névhasználatban különféle okoknak köszönhetően.

A névmagyarázatoknál jelentősebb, általános névelméleti kérdésekkel is foglalkozó munkái szintén születtek BERRÁR JOLÁNNak a női nevek kapcsán. Ilyen volt az 1950-ben megjelent *A magyar női nevek társadalmi megoszlása a 11–14. században* című tanulmánya. Ebben olyan általános érvényű megállapításokat tesz a névhasználatra, illetve a latin nyelvű oklevelek szóhasználatára vonatkozóan, amelyek jórészt ma is megállják a helyüket. Utal például arra, hogy az 1000-es évek elején – ahonnan bár még csak csekély számú adatunk van a későbbi korokhoz képest, de így is megállapítható, hogy – „Nincs nyoma a később minden esetben hangsúlyozott »domina«, »nobilis domina«, »nobilis puella« stb. megjelöléseknek... A szolgarétegnél sem általános még a később állandósuló »ancilla« megnevezés.” (BERRÁR 1950a: 66–67). A nevek gyakoriságával kapcsolatban pedig arra mutat rá, hogy a női nevek száma az idő előrehaladtával fokozatosan emelkedik az oklevelekben, de természetesen az úrnők nevei sokkal gyakoribbak, mint a szolgálóké. A szolgálók névanyaga viszont jóval változatosabbnak mutatkozik. Noha ez a szempont majd a későbbi munkáiban kap nagyobb

teret, de már itt is beszél a nevek etimológiai rétegzettségéről, s eredetük alapján két csoportot különböztet meg a női neveken belül. Egyrészt eredeti nevekként meghatározható névformákról szól, mint amilyen például a *szép* közszóból származtatható *Szép* személynév (1263: *Zep*, 1336: *Sceep*). Kijelöli másrészt a jövevénynevek kategóriáját, ahová például a latin eredetű *Rebeka* elnevezés tartozik (1272: *Rebeka*, 1317: *Rebeke*).

Az etimológiai szempontok és a személynévrétegek aztán az 1952-ben megjelent *Női neveink 1400-ig* című kötetében kerülnek a vizsgálatok középpontjába. Ebben a munkájában a fentebb említett két nagyobb csoportba rendezi BERRÁR a női neveket, és ezeken belül aztán kisebb alkategóriákat különít el. A belső keletkezésű neveken (vagy ahogyan nem túl szerencsés terminussal ő nevezi: eredeti neveken) belül például ott találjuk az általános külső tulajdonságokra vonatkozó nevek típusát, mint pl. a *gyönyörű* közszóból alakult *Gyönyörű* személynév (1213: *Genuruch*), illetve a valószínűleg testalkatra, alacsony termetre utaló *Cseppke*, *Kurta* elnevezéseket (1291: *Chepke*, 1171: *Qurta*). Ugyancsak a belső keletkezésű nevek között találjuk a színnevekből lett személynévek típusát, mint amilyen például a *Fehéra* (1213: *Fehera*) vagy a *Szürke* (1273: *Zurke*) stb. A jövevénynevek kategóriáján belül pedig az átvett nyelvek szerint megkülönböztet török (1200: *Sarolt*), német (1252: *Angles*), szláv (1228: *Giluad*), latin (1249: *Aelysabeth*), újlatin (1276: *Arentha*) elnevezéseket.

BERRÁR JOLÁN gyűjtése, tipológiai rendszere alapjául szolgálhatott és szolgálhat ma is a további kutatásoknak, még akkor is, ha adott esetben a kategorizáció, a leírási keret némiképp megváltozott. Egyértelmű fogódzót adhat például ez a munka annak a megállapításához is, hogy az adott név az általam használt kognitív-pragmatikai leírási keretben milyen személynév-fajta elemének tekinthető. Konkrét példával ez azt jelenti, hogy azok az elnevezések, amelyek a BERRÁR-féle rendszerezésben külső tulajdonságra vonatkoznak és magyar közszói eredetűnek minősülnek, a kognitív-pragmatikai szemléletű modellben nagy valószínűséggel a sajátosságjelölő nevek kategóriájába tartoznak bele, míg a jövevényneveket a referáló nevek közé sorolhatjuk. Természetesen több szempontból is felül lehet és kell vizsgálni időről időre minden megállapítást és kategorizációt, de kiindulópontnak mindenképpen hasznosnak gondolom ezt a munkát a személynév-történeti kutatások szempontjából.

3. A nyelvtörténeti és azon belül a névtörténeti feldolgozások egyik sarokpontját a források és maguk a vizsgálatba vont névadatok jelentik. Az olyan kézikönyveknek ezért, amelyek megbízható, ellenőrzött adatok sokaságát adják közre, fontos szerepük van az elméleti munkák szempontjából is. Ebben a tekintetben végzett hatalmas és a névtörténeti kutatások terén

meghatározó munkát FEHÉRTÓI KATALIN, aki 2004-ben közreadta az *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)* című munkáját. A névtár az Árpád-kor okleveleiben, más forrásaiban (pl. elbeszélő történeti munkákban, gesztákban, krónikákban) ránk maradt személynévi adatokat bocsátotta jól használható formában a kutatók rendelkezésére. Ezeknek az összegyűjtése meglehetősen nagy erőfeszítést igényelt, s e munka nem méltatlanul tekinthető – a kétségkívül meglévő hiányosságai ellenére is – a magyar névtörténet egyik legfontosabb kézikönyvének.

Úgy gondolom, hogy az itt tárgyalt kérdéskörhöz, illetve általánosabb, szélesebb összefüggésben az ómagyar kori személynévrendszer vizsgálatához nélkülözhetetlen, hogy a korszak személynevei összegyűjtve a rendelkezésünkre álljanak. Minthogy pedig e téren FEHÉRTÓI KATALIN meghatározó munkát végzett, nagyszabású munkájáról e helyütt is érdemes röviden szólnunk.

A FEHÉRTÓI által megcélzott időszakból, az Árpád-korból fennmaradt forrásaink köztudottan többnyire szórványemlékek, tehát olyan latin (ritkán görög) nyelvű szövegek, amelyek magyar személy-, illetve helyneveket tartalmaznak. Ezek nyelvtörténeti feltárására FEHÉRTÓI előtt is voltak vállalkozók, s közöttük olyan neveket említhetünk meg, mint például MELICH JÁNOS, GOMBOCZ ZOLTÁN, PAIS DEZSŐ, BÁRCZI GÉZA, illetve KNIEZSA ISTVÁN (lásd erről bővebben: HOFFMANN 2004: 300).

FEHÉRTÓI KATALINNAK a korszak latin nyelvű forrásait felhasználva és feldolgozva kellett összeállítania névtárát. Ehhez a nagyszabású vállalkozáshoz széleskörű ismeretekre volt szüksége, hiszen bizonyos mértékű latin tudás, történelmi és társadalomtörténeti, valamint földrajzi tájékozottság híján erre kevés eséllyel vállalkozhatott volna bárki is.

A személynévtár egyfajta előmunkálataként FEHÉRTÓI 1983-ban jelentette meg *Árpád-kori kis személynévtár* című (5 oklevél 6800 személynévi adatát tartalmazó) munkáját, amit a kor nyelvészei nagyon pozitívan fogadtak. Ez a névtár jelentősen megkönnyítette a kutatók munkáját, de az is nyilvánvalóvá vált, hogy szükség lenne egy nagyobb volumenű, az Árpád-kor egészét átfogó névtárra is. Erre mintegy két évtizeddel később újabb jelentkezők és vállalkozó szellemű kutatók híján ugyancsak FEHÉRTÓI KATALIN vállalkozott. Ez az elhatározás szinte magától adódott, ugyanis HOFFMANN ISTVÁN szavaival élve „FEHÉRTÓI KATALIN – BENKŐ LORÁND mellett – az Árpád-kori magyar személynevek legkiválóbb ismerője” (HOFFMANN 2004: 303). Az elkészítésében a szerző saját vallomása szerint a legnagyobb segítőtje KISS LAJOS volt, ami szintén garancia a mű értékeire. A könyv 2005 tavaszán jelent meg, de 2004-es dátummal *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)* címmel.

A névtár megalkotásához az első lépés a források helyes megválasztása volt. FEHÉRTÓI az Árpád-kor időszakát jelölte meg mint feldolgozandó időszakot, és az ebből a korból fennmaradt források személyt jelölő neveit gyűjtötte össze. A szótár megírásának időszakában jelentős mennyiségű ilyen kiadvány látott napvilágot, amikre FEHÉRTÓI biztonsággal alapozhatott. Igyekezett továbbá az általa leghitelesebbnek tartott kiadványokat is hasznosítani. A legjelentősebbek ezek közül a GYÖRFFY GYÖRGY szerkesztette *Diplomata Hungariae Antiquissima* (1992), továbbá a szintén GYÖRFFY által kiadott *Chartae antiquissimae Hungariae* (1994) című forráskiadvány, valamint *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* (1963–1998) kötetei voltak (HOFFMANN 2004: 304).

A névtár közel negyvenezer személynévi adatot bocsát a rendelkezésünkre, s tartozik hozzá egy CD-melléklet is, megfelelve ezzel is a kor elvárásainak. Ez a digitalizált változat ugyanis nagy segítségünkre lehet abban, hogy az adatok rendszerezését jelentősen megkönnyítse.

A szótár férfi- és női neveket egyaránt tartalmaz, melyeket a betűhív formákra alapozó betűrendben közöl. A bevezetés és a tájékoztató jellegű fejezetek német nyelven is olvashatók, így a névtár nemzetközi szinten is használható. A női nevek szócikkeit, adatait ° jelzéssel vezeti be FEHÉRTÓI (a nemzetségnévi előfordulásokat pedig *-gal jelöli). Az efféle elkülönítésre azért volt szükség, mert érdekessége a női neveknek, hogy gyakran megegyeznek a férfinevekkel, és csak a szöveggörnyezetből derül ki, hogy valójában milyen nemű személyre is utalnak. A konkrét névadatokat nem elszigetelten közli a névtár, hanem a szöveggörnyezetükkel együtt, ami így segíthet az adott név, illetve személy társadalmi hovatartozásának megállapításában, valamint fontos támpontokat nyújthat bizonyos névhasználati kérdések, latin szerkezetsablonok vizsgálatához is. A női nevek (csakúgy, mint a nemzetségnevek, illetve az a tergo mutató) listába szedve is megtalálhatók a névtár végén, ami szintén nagy segítséget jelent az e témával foglalkozó kutatóknak.

FEHÉRTÓI KATALIN Árpád-kori személynévtára „műfaját tekintve olyan tágabb értelemben vett forrásmunka, amely egy nyelvi elemcsoportnak a korabeli forrásokban való előfordulásait hivatott bemutatni” (TÓTH V. 2005: 132). Hasznos darabja ez a munka a nyelvészeti kézikönyveinknek, és olyan alapja lehet a jövőbeni személynév-történeti kutatásoknak, mint eddig egyetlen névtár sem.

4. Ahogyan a fentiekben ezt láthattuk, a női nevek vizsgálatával többen is foglalkoztak munkáikban (BERRÁR írásai mellett lásd még az újabb időkből pl. NYIRKOS 1999, N. FODOR 2011), de e sajátos névcsoportnak, s általában a régi magyar személynévrendszer fő

sajátosságainak feltárására, egy új, koherens elméleti keretben való újragondolásra több szempontból is megérett az idő. Az egyik ilyen, újragondolást ösztönző tényezőként a fentebb említett *Árpád-kori személynévtár (1000-1301)* gazdag adatállományára kell ismételtén utalnunk mint a személynév-történeti kutatásokat inspiráló munkára. Az adatok elérhetősége, megbízhatósága pedig a történeti tárgyú vizsgálatok kulcskérdése. És noha tudjuk, hogy az írott nyelv (és az írott források adatai) nem feleltethető meg mechanikusan a kor beszélt nyelvének, de beszélt nyelvi források híján kénytelenek vagyunk ezekre támaszkodni a kutatásaink során. Szükségessé teszi végül az eddigi eredmények újragondolását egy új szemlélet megjelenése is. A funkcionális nyelvészeti szemlélet, a kognitív-pragmatikai nézőpont ugyanis – amint azt a bevezetésben is említettem – új leírási keretet ad, olyat, amely egységes szemléletű, s valamennyi nyelv névrendszerére vonatkoztatható. A korábbi rendszerezésekről általában elmondható, hogy a kategóriák inkább csak a magyar nyelvre, illetve az adott nyelvre és annak névanyagára voltak érvényesek. A kognitív-pragmatikai aspektusokat előtérbe helyező modell és annak kategóriarendszere azonban bármely nyelv személynévrendszerének leírását (szinkrón és történeti szempontból egyaránt) lehetővé teszi, ily módon pedig egy egységes, s nemzetközileg is jól használható módszer, leírási keret válhat általánossá.

A rendszerezés kialakítása HOFFMANN ISTVÁN nevéhez fűződik (2008), s alkalmazhatósága már az eddigiekben is igazolódott. N. FODOR JÁNOS például *A természetes személynévadásról* című munkájában (2012) több szinten is utal a HOFFMANN-féle rendszerezés előnyeire. De itt kell ismét említést tennünk TÓTH VALÉRIA *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban* című monográfiájára is (2016), amely az ómagyar kori névadási gyakorlatot és névhasználatot ebben az elméleti keretben mutatja be. Megtaláljuk itt a személynévadás általános névelméleti kérdéseit taglalva a modell részletes ismertetését is. Jómagam szintén ezen leírási keret mentén kívánom az Árpád-kor női neveinek problematikáját újragondolni. Minthogy pedig ezt a leírási keretet a továbbiakban alapvető igazodási pontnak tekintem, fontosnak tartom – a saját feldolgozó munkám ismertetése előtt – részleteiben is bemutatni. Erre keríték sort a következő alfejezetben.

2. A személynévek vizsgálatának elméleti kerete: a kognitív-pragmatikai szempontú rendszerezés

Az a szemlélet megújulás, ami lehetővé és szükségessé teszi, hogy újra átgondoljuk eddigi ismereteinket a magyar személynévrendszerrel kapcsolatban, az előző alfejezetben már

érintőlegesen említett funkcionális szemléletű, kognitív-pragmatikai nézőpontnak a megjelenése. A modell kidolgozását HOFFMANN ISTVÁN végezte el *A személynévrendszerek leírásához* (2008) című tanulmányában. Az új rendszerezést egy olyan egységes szemléleti alap megalkotásának az igénye hívta életre, amely valamennyi nyelvre és azok személynévrendszerére vonatkoztatható, ráadásul napjainkban és a személynévadás történetének bármely korszakában egyaránt. Dolgozatában HOFFMANN ISTVÁN ismerteti a korábbi rendszerezéseket (pl. J. SOLTÉSZ KATALIN 1979, HAJDÚ MIHÁLY 2003, a nemzetközi szakirodalomból pedig PAULA SJÖBLOM 2008, aki egyébként a német KONRAD KUNZE 1998-as felosztására támaszkodik a személynévrendszerek leírására kidolgozott tipológiájában). Ezek a tipológiai leírások ugyanakkor több ellentmondást is tartalmaznak, s nem alkalmazhatók univerzálisan. Problémaként utalhatunk velük kapcsolatban egyrészt arra, hogy az általuk megkülönböztetett kategóriák, illetve az azokra használt terminusok nem mindig egyértelműek, és nagyon sokfélék. Így meglehetősen könnyen adódhatnak – már pusztán ezek miatt a különbségek miatt is – félreértések az egyes kutatók között. A megoldás azonban, amelyre HOFFMANN ISTVÁN rávilágít, elsősorban mégsem a terminológiában keresendő. Mivel az eltérések már az alapoknál kezdődnek, szükséges egy egységes elméleti keret létrehozása, amelyben olyan kategóriák szerepelnek, melyek (optimálisan) valamennyi nyelv valamennyi személynév-fajtájának leírására érvényesíthetők és használhatók.

A funkcionális, kognitív-pragmatikai megközelítés nagy jelentőséget tulajdonít a névadás aktusának, mivel minden név egy bizonyos módon rendelődik hozzá az adott egyénhez. Az egységes rendszerezés és a kategóriák felállításának alapja is ezért egyrészt a névadás aktusában ragadható meg. „Ha azt vizsgáljuk, hogy az egyénhez a névadáskor milyen cselekvések, hagyományok, eljárások rendelik hozzá a neveket, akkor valójában pragmatikai szempontokra vagyunk tekintettel.” (HOFFMANN 2008: 9). Kétségtelen, hogy bármely nyelvi jelenség leírásában, vizsgálatában az élő nyelvhasználatra kell a hangsúlyt helyeznünk, ezért a személynévadás és személynévhasználat tanulmányozásakor sem hagyhatjuk figyelmen kívül ezt a körülményt. Nehézséget okoz azonban az, hogy amennyiben vizsgálatainkat az ómagyar kori névhasználatra fókuszálva végezzük, csupán írásos forrásokra, azokon belül is leginkább hivatalos dokumentumokra támaszkodhatunk. Az írott formák pedig bizonyosan nem azonosíthatók – egyfajta mechanikus megfeleltetés jegyében – a korabeli beszélt nyelvi valósággal, egyéb források híján azonban – s erre ugyancsak utaltam már a fentiekben – ezekből a dokumentumokból tudjuk csak rekonstruálni az adott kor névhasználatát. Egy ilyen analízis

nyilvánvalóan nem nyújthat maximálisan teljes és minden tekintetben megnyugtató, pontos képet, ezt a hézagosságot azonban tudomásul kell a régi névrendszer és névadatok vizsgálatakor vennünk. A reálisabb kép megrajzolását ugyanakkor segítheti az, ha a személynévrendszert használó és a névadást megvalósító közösség körülményeit is figyelembe vesszük az elemzés során. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy bizonyos pragmatikai tényezők vizsgálatára feltétlenül figyelmet kell fordítanunk. Az egyik ilyen tényező magának a névadás aktusának a vizsgálata, tehát az, hogy az egyes nyelvi elemek milyen hagyományok által, milyen körülmények között rendelődnek az adott egyénhez (TÓTH V. 2016: 44). Ebből a szempontból az ómagyar korban az egyház s azt általuk használt névadási gyakorlat, a keresztelés játszott fontos szerepet. Tanulmányozni kell továbbá az adott kor személynévhasználatát is, az egy-, illetve többnevűség kérdését, vagyis azt, hogy egy személy egyidejűleg csupán egy vagy akár több nevet is viselt-e (TÓTH V. 2016: 46). Vannak továbbá olyan alaptörvényszerűségek napjaink névadásában és névhasználatában is, amelyek jó eséllyel vonatkoztathatók mind az ómagyar korra, mind az azt követő (és valószínűsíthetően az azt megelőző) időszakokra. Ezért ezek figyelembevételük is nagyban hozzájárulhat az ómagyar kori személynévrendszer leírásának sikeres elvégzéséhez (TÓTH V. 2016: 48).

A modell másik fontos eleme a kognitív aspektus, amit szintén szem előtt kell tartanunk a személynévrendszerek tanulmányozása során. „A névadási aktusok jellegét, így a különbözőségét is természetesen a névadók mentális viszonyulása határozza meg, ezért e körülmények jellemzésében nem hagyható figyelmen kívül a névadás kognitív alapja, feltételrendszere sem.” (HOFFMANN 2008: 9). Ezen a személynévadás és személynévhasználat kapcsán egyrészt a név funkcióját érthetjük. Emellett pedig – mivel a nyelv nem függetleníthető a nyelvhasználóktól – bizonyos, a nyelvhasználókban végbemenő kognitív folyamatok vizsgálata is hasznos és elengedhetetlen. Ez azt jelenti, hogy vizsgálataink során figyelembe kell vennünk tehát a névhasználókat is, azt a névközösséget, amely az adott nyelvi elemeket névként használja. A személynévek esetében meghatározható névközösségek valószínűleg genetikusan, illetve szociális alapon szerveződnek. Ezekben a közösségekben nem csupán a nevek azonosító funkciója a fontos, hanem lényeges az összetartozás tudatának kifejezése is. Az egyes névmodellek kialakulása és használata is a névhasználóktól függ, így különböző névközösségekben más és más modellek terjednek el, ezek pedig egyértelműen hatással vannak a rendszer egészére (TÓTH V. 2016: 50–51).

Ez a két (egyrészt pragmatikai, másrészt kognitív) megközelítés tehát az alapja az itt alkalmazott leírási keretnek. Az sem mellékes körülmény az elméleti kerettel összefüggésben, hogy alkalmazhatósága a nyelvek széles körére (ideális esetben mindegyikére) kiterjeszhető köszönhetően annak, hogy „Egy ilyen kognitív-pragmatikai alapú névtipológia nincs tekintettel a személynevek megvalósulásának konkrét nyelvi (például szerkezeti, etimológiai) részleteire, ezért feltehetően univerzális osztályozásként használható.” (HOFFMANN 2008: 9).

A továbbiakban azt mutatom be röviden, hogy ebben a leírási keretben milyen személynév-fajtákkal számolhatunk. Mindenekelőtt elkülönítünk elsődleges, illetve másodlagos neveket. Ez egyfajta hierarchikus besorolásnak tekinthető, ugyanis a másodlagos nevek másodlagossága abból adódik, hogy azok bármely elsődleges személynév-fajtából létrehozhatók. Ezeket az elnevezéseket – éppen a másodlagos jellegük miatt – a kognitív-pragmatikai leírási keret nem sorolja azon névfajták közé, amelyek a személynévrendszer bázisát képezik (HOFFMANN 2008: 16).

Pragmatikai szempontból, azaz a névadás körülményeit figyelembe véve a következő alpnév-fajtákat különíthetjük el. Először is beszélhetünk *listanevek*-ről, melyek esetében a névadás egy listából, adott névállományból való választás útján történik, ezért *választott név*-ként is emlegetik ezt a névfajtát. A névadás aktusa többnyire egy névadó személyhez kötődik, aki tudatos döntés alapján választ nevet. Az ehhez a névfajtához kapcsolódó névadás a leginkább ceremoniális körülményekhez kötött. Egy másik elsődleges névfajta az *automatikus nevek* kategóriája, ennek alapja szintén a meglévő személynévállomány. Ez a névfajta öröklődés útján, a hagyományok és a szokásjog által, tehát automatikusan kapcsolódik a névviselethez, s *átadott név*-nek is nevezzük. A *kreált nevek* csoportja szintén az elsődleges személynév-fajták közé tartozik. A névadó saját kreativitására támaszkodva alkotja meg az ilyen névfajtát, ezért *alkotott név*-nek is hívjuk. A legkevésbé formális névadási gyakorlat ez. Az így adott, illetve kapott nevek általában maguk is a névadás által válnak névvé. A másodlagos névfajták közé soroljuk az úgynevezett *módosított nevek*-et, ezek ugyanis minden esetben az elsődleges névfajták módosítása útján jönnek létre, azokból alakulnak ki.

A név funkcióját tekintve, azaz kognitív szempontból a névviselelővel a legszorosabb kapcsolatban a kreált nevek állnak. Ezek ugyanis az illető valamely külső vagy belső tulajdonságát, társadalmi helyzetét stb. fejezik ki. Az ilyen elnevezések minden esetben motiváltak, gazdag információ-tartalom jellemző rájuk, leíró jellegűek. Ezt a névfajtát ezért kognitív szempontból *sajátosságjelölő (leíró) nevek*-nek nevezzük. Bizonyos mértékű

információtartalomról az átadott nevek esetén ugyancsak beszélhetünk. Ezek ugyanis öröklődő jellegüknel fogva arról közölnek ismereteket, hogy a név viselője milyen genetikus vagy társadalmi alapon szerveződő csoportnak a tagja. Az összetartozás-tudat kifejezésének mint kognitív folyamatnak a középpontba állítása esetén *kapcsolati (nexus-) nevek*-ről beszélhetünk. A nexusnevek közé a családnevek, illetve ezt megelőzően a (13–14. század jellegzetes névfajtájaként) a nemzetségnevek tartoznak.

A listanevek esetében érvényesülő funkció, ami általában minden személynévformára jellemző, az adott személy azonosítása egy kisebb közösségen, csoporton, családon belül. Az ilyen elnevezés semmilyen személyiségjegyet nem fejez ki, nem közöl információt a viselőjéről. Mivel a névfajtánál a referenciális funkció az egyedüli funkcionális jegy, ezeket a neveket kognitív szempontból *referáló nevek*-nek nevezzük. Ide tartoznak bármely személynévrendszer idegen eredetű személynévformái. A másodlagos személynévformák, amit pragmatikai szempontból módosított névként definiálhatunk, funkcióját tekintve a névadó érzelmi viszonyulását fejezi ki a megnevezetthez. Éppen ezért funkcionális-kognitív szempontból az ide tartozó elemeket *affektív nevek*-nek nevezzük. A mai névrendszerben a becenevek csoportja az, ami legjellemzőbben ide sorolható (a személynévformákról és általában a leírási keretről részletesebben lásd HOFFMANN 2008: 5–20).

A kognitív-pragmatikai megközelítésben a személynévformák tehát az alábbi rendszerbe illeszkednek bele.

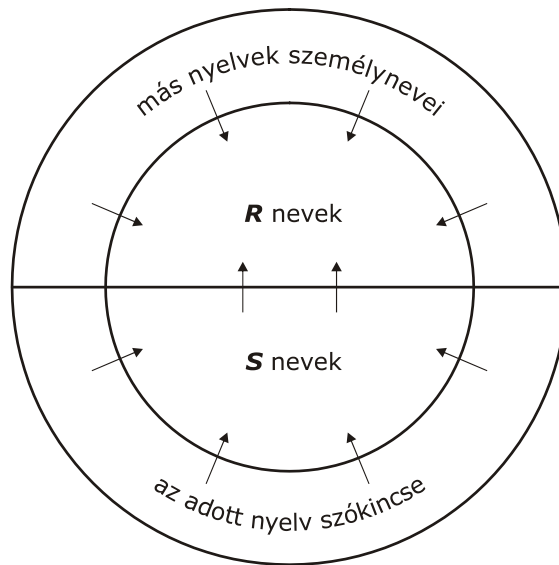
<i>pragmatikai</i> szempontból	<i>kognitív</i> szempontból
<i>elsődleges nevek</i>	
listanév	referáló név R
automatikus név	nexusnév N
kreált név	sajátosságjelölő név S
<i>másodlagos nevek</i>	
módosított név	affektív név A

1. ábra. *A személynévi alpnévformák rendszere*

(az ábra forrása: HOFFMANN 2008: 12)

A rendszer elemei között különböző összefüggések, megfeleltethetőségek figyelhetők meg, ezt ábrázolhatjuk a névfajták fenti elrendezésében. Mivel a továbbiakban én magam a

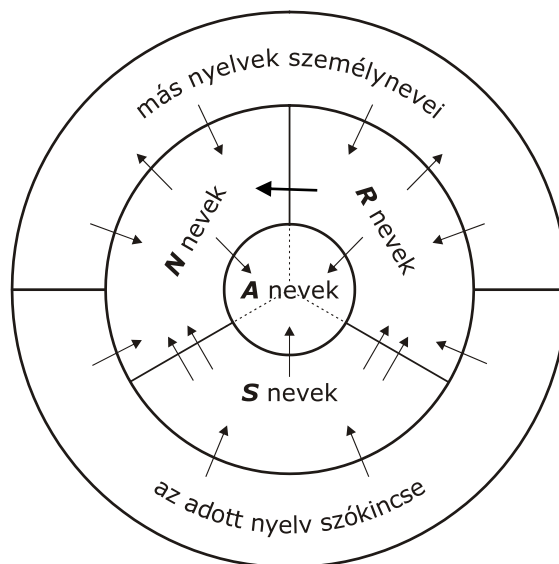
kognitív-funkcionális aspektust helyezem a vizsgálataim során előtérbe, e szempont kategóriarendszerét használom, azaz *sajátosságjelölő*, *referáló* és *nexusnevek*-ről, valamint *affektív nevek*-ről beszélek. Ezt megelőzően azonban a személynévadás története kapcsán egy dolgot még előre kell bocsátanunk. Az nemigen lehet kérdéses, hogy a személynévajták között a sajátosságjelölő nevek kategóriája az, amit a legősibb névfajtának tekinthetünk. Ezzel összefüggésben fölvehetnénk azt a lehetőséget is, hogy a nyelvek (így a magyar nyelv) történetében akár lehetett egy olyan időszak, amikor csak ez az egy személynévajta létezett, és minden személy ilyen funkciójú nevet viselt. Az olyan névrendszert, amely csak egyetlen személynévajtát tartalmaz, *egybázisú személynévrendszer*-nek nevezzük (HOFFMANN 2008: 13). Ennek léte azonban több körülmény, ok miatt sem igen tételezhető fel. Egyik okként az egymás mellett élő népek érintkezésére kell utalnunk. Márpedig ha figyelembe vesszük ezt a bizonyítottan fennálló jelenséget, nehéz elképzelni egy olyan személynévrendszert, ami nem vesz át elemeket a közvetlenül mellette elevenen létező rendszerből. Az ilyen módon egyik nép nyelvéből a másik nép nyelvébe átkerülő nevek pedig az átvevő nyelvben csakis referáló funkcióval bírhatnak. De ha még el is tekintenénk a nyelvek érintkezésétől (ami eleve nem lenne túl reális felvetés), még akkor is számolnunk kellene azzal, hogy a névadás mindig a már meglévő névrendszer árnyékában valósul meg. Ez pedig azt jelenti, hogy a rendszerben meglévő neveket névadásra úgy is felhasználhatják a névadók mint egyfajta lista elemeit, anélkül tehát, hogy azoknak az elsődlegesen létező sajátosságjelölő szerepét tudatosítanák. Az ilyen elnevezési szándék pedig a nevek pusztán referáló szerepét helyezi előtérbe. A referáló nevek kategóriája tehát – a meglévő nevek mintáját, modelljét felhasználva – tulajdonképpen minden személynévrendszerben szükségszerűen megjelenik. Ezáltal pedig a névrendszer *kétbázisú személynévrendszer*-ként funkcionál. A magyar nyelv és személynévadás tekintetében az ómagyar kor (sőt azt megelőzően bizonyosan az ősmagyar kor is) ilyen, kétbázisú névrendszerrel rendelkezhetett, ami tehát sajátosságjelölő és referáló neveket egyaránt tartalmazott. Bizonyos aránybeli különbségek megfigyelhetők ugyan a két névfajta elemei között, de egymás mellett létezésük jóval valószínűbb, mint az a felvetés, hogy kizárólag sajátosságjelölő neveken alapult volna a kor személynévadására (vö. ehhez bővebben TÓTH V. 2016: 257).

2. ábra. A kétbázisú személynévrendszer modellje

(az ábra forrása: HOFFMANN 2008: 14)

A társadalom fejlődésének egy bizonyos fokán aztán megjelent a névrendszerben a nexusnevek kategóriája: a magyarban előbb a nemzetségnevek (13–14. század), majd a családnevek (14–17. század) kialakulásával. Ezáltal pedig a névrendszer *hárombázisú személynévrendszer*-ré alakult át.

3. ábra. A hárombázisú személynévrendszer modellje

(az ábra forrása: HOFFMANN 2008: 16)

Az ábrán látható az egyes névfajták egymásra gyakorolt hatása, a rendszer összetettsége. A sajátosságjelölő nevek jellemzően az adott nyelv szókincsének elemeiből táplálkoznak. Ez a névfajta elemeket adott aztán mind a referáló, mind a nexusnevek kategóriájának. Utóbbi két névfajta rendszere pedig tovább bővíthetett a más nyelvekből átvett személynevekkel, valamint az adott nyelv szókincsének elemeit is magukba építhette.

Az általános leírás során már utaltunk arra, hogy másodlagos névfajtának tekintjük az *affektív név*-ként megjelölt kategóriát. Az ide tartozó személynevek jellemzően az elsődleges névfajtákba tartozó nevek módosítása révén jönnek létre, így pragmatikai szempontból *módosított név*-nek nevezzük őket. Az ábrán ezt ezért úgy helyeztük el, hogy a másodlagos jellegét is tükröztetni tudjuk (HOFFMANN 2008: 16).

A személynévfajták között megkülönböztetünk statikus és dinamikus névfajtákat. Azok a rendszertani kategóriák tekinthetők statikusnak, azaz ilyen értelemben merevnek, melyek esetében az idő előrehaladtával nem történik lényeges elmozdulás, elemkészletük nem változik jelentősen. A statikus névfajták közé tartoznak a nexusnevek és a referáló nevek. Ezzel szemben gyors változás jellemzi elemkészletük tekintetében a sajátosságjelölő és az affektív nevek csoportját, így ezek aktív névfajtáknak minősülnek. Ez utóbbiak jellemzően az élete során bármikor hozzákapcsolódhatnak az egyénhez, ezzel szemben a statikus kategóriába tartozó elemeket születéskor kapják a névviselők (HOFFMANN 2008: 17).

Ezek tehát azok a jellemzők, amik alapján az ómagyar kor személynévrendszerét is sikerrel jellemezhetjük a kognitív-pragmatikai leírás keretei között. Ezért választottam én magam is ezt a modellt arra, hogy a női nevek Árpád-kori jellemzését a segítségével elvégezzem.

III. Az Árpád-kor női neveinek névrendszertani vizsgálata

1. Módszertani megjegyzések

Kiindulópontként vizsgálataimhoz az *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)* adatai alapján összeállítottam egy adatbázist, amelyre aztán az elemzéseimet építettem. Elsőként egy olyan adatbázisra volt szükségem, amely az ÁSz.-ben szereplő valamennyi névformát (másként: névegyedet) tartalmazza. Ez az állomány 644 különböző névformát foglal magába, a nyelvi analízishez ez szolgált alapul. Ezek után azt igyekeztem megállapítani, hogy az egyes nevek a funkcionális-kognitív szempontrendszer alapján milyen kategóriába sorolhatók be: a

sajátosságjelölő vagy a referáló szerepű személynevek típusába. Nexusnevekkel e névcsoport esetében még nem számolhatunk (társadalmi, birtokjogi és ebből adódó névhasználati jellegzetességek miatt a női neveknél a nemzetségnevek mint nexusnévfajta sem használatos, pedig ez a férfineveknél ez idő tájt már képviseli a nexusnevek típusát). Affektív funkciójú nevek előfordulhattak ugyan a korszakban (bizonyosan elő is fordultak), de ezek igazolására (az affektív funkció feltárására) nincs lehetőségünk. Így ezzel a személynévfajtaival itt nem foglalkozhattam, legfeljebb néhány utalást tehettem rá egy-egy szempontot tárgyalva. A 644 névformát 961 névadat képviseli a korpuszban. A névadatok közül 812 esetében tudtam viszonylagos biztonsággal megállapítani a névfajta tartozásukat. Az elemzéseim során mindkét állományra támaszkodtam, hisz bizonyos kérdések feltárásához a névegyedekre (névformákra) volt szükségem, míg más esetekben pedig minden névadatnak jelentősége volt. Azt, hogy egy-egy alfejezetben melyik korpuszra alapozom a megállapításaimat, minden esetben jelzem.

A személynévfajta meghatározása mellett másik aspektusként társadalmi szempontok szerint jellemeztem a névadatokat. Itt persze csak azokat az adatokat tudtam kategorizálni, amelyekről sikerült – a névadat szövegkörnyezetéből – megállapítanom, hogy milyen társadalmi rétegbe tartozó személyre (úrnőre vagy szolgálóra) vonatkoznak. Ezt 834 névadat esetében végezhettem el.

Az adatbázisban fontos szempontként vettem figyelembe a névadatot tartalmazó oklevél keletkezési idejét, hiszen erre a kronológiai vizsgálatok során nagyban támaszkodtam.

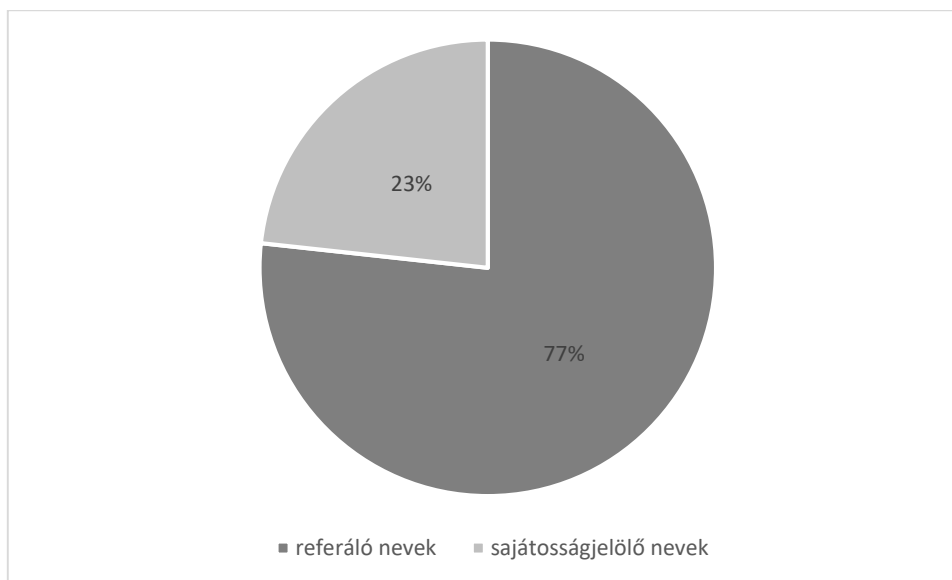
Abban a kérdésben, hogy egy-egy névforma mely személynévfajta elemei közé sorolható be funkcionális-kognitív szempontból, a következő fontosabb munkákból tájékozódhattam: BERRÁR JOLÁN *Női neveink 1400-ig* (1960), SLÍZ MARIANN *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)* (2011), KISS LAJOS *Földrajzi nevek etimológiai szótára* (1988), valamint TÓTH VALÉRIA *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban* (2016). E munkák alapján a névformák 67%-áról (összesen 432 névformáról) sikerült több-kevesebb biztonsággal megállapítanom az etimológiáját, s ezt figyelembe véve a személynévfajta tartozását. A nyelvi elemzéseimet csak erre a viszonylag megnyugtatóan kategorizálható névkorpuszra építettem: ez tehát az az állomány, ami a további nyelvi természetű analízis alapjául szolgál.

2. Személynévfajták az Árpád-kor női nevei körében

1. A funkcionális, kognitív rendszerezés szempontjai alapján – mint azt a második fejezetben részletesen bemutatam – beszélhetünk referáló nevekről, nexusnevekről, sajátosságjelölő nevekről és affektív nevekről. Az Árpád-kor női neveit tárgyalva azok a személynévfajták, amelyeket bizonyosan számításba kell vennünk, a sajátosságjelölő és a referáló nevek kategóriája.

A személynévfajtákra irányuló vizsgálatokat az Árpád-korból fennmaradt forrásokban megjelenő névadatokra alapoztam, vagyis figyelemmel voltam az egyes névformák minden egyes előfordulására, hiszen egy-egy személynévfajta gyakoriságához az is fontos adalék, hogy az abba tartozó névegyedeket milyen gyakorisággal viselték az adott korszakban. A névkorpusz 644 névformájára 961 névadatot rögzítettem az adatbázisban, de közülük itt csak azt a 812 névadatot vettem figyelembe, amelyeknél a névfajtákba tartozást meg tudtam állapítani. A következőkben a megjegyzéseim tehát erre a 812 névadatra (432 névegyedhez tartozóan) vonatkoztatva értendők.

Az Árpád-korban a női nevek körében a sajátosságjelölő és a referáló funkciójú nevek megoszlását a következő ábrán szemléltetem.

4. ábra. A sajátosságjelölő és a referáló nevek megoszlása az Árpád-kor női nevei körében

2. A sajátosságjelölő név, amely vélhetően a legősibb személynévfajta, egyértelműen jelen volt a kor személynévrendszerében. Funkcióját tekintve ez viselőjének valamely sajátosságára hívja fel a figyelmet, ami lehet külső tulajdonság, mint amit például a *szép* közszóból

eredeztethető *Szép* (1208/1359: *Zep*, ÁSz. 847, BERRÁR 1951: 160) név kapcsán gondolhatunk, vagy testi fogyatékoság, amiről például a *süket* szóból származtatható *Süketete* (1198: *Sukete*, ÁSz. 734, BERRÁR 1951: 163) elnevezés tanúskodik. Ezek a nevek tehát szemantikai szempontból motiváltak, valamint minden esetben magyar közszoói (ritkábban – lakóhelyre utalás esetén – helynévi) eredetűek. Az, hogy a névadó mely tulajdonság, jellemző jegy alapján nevezte el a megnevezett személyt, csupán a saját kreativitásán és megközelítésmódján múlott.

Az Árpád-kori forrásokban ránk maradt női nevek 23%-a sajátosságjelölő funkcióban szerepel. Ide sorolhatók például az *Emese* (1200: *Emesu*, ÁSz. 282, BERRÁR 1951: 163), *Gyönyörű* (1269: *Genuruch*, ÁSz. 330, BERRÁR 1951: 160), *Színes* (1146: *Scines*, ÁSz. 699, BERRÁR 1951: 162), *Ajándék* (1152: *Aianduc*, ÁSz. 51, BERRÁR 1951: 175), *Bíbor* (1181: *Bibura*, ÁSz. 123, BERRÁR 1951: 173), *Emelő* (1198: *Emeleu*, ÁSz. 280, BERRÁR 1951: 173), *Finta* (1141–1161: *Finta*, ÁSz. 310, BERRÁR 1951: 163), *Hitvánd* (1171: *Hituand*, ÁSz. 388, BERRÁR 1951: 161), *Hugod* (1181: *Hugud*, ÁSz. 393, BERRÁR 1951: 169), *Pénteka* (1231: *Penteca*, ÁSz. 625, BERRÁR 1951: 175), *Kurta* (1171: *Qurta*, ÁSz. 660, BERRÁR 1951: 161), *Süketete* (1198: *Sukete*, ÁSz. 734, BERRÁR 1951: 163) női nevek. Az említett példák is jól szemléltetik, hogy ezek a nevek szemantikailag áttetsző elnevezések. Míg bizonyos névegyedek esetén ez a jelentés egyértelműen meghatározható: erre szolgált példát a *gyönyörű* közszóból eredeztethető *Gyönyörű* (1269: *Genuruch*, ÁSz. 330, BERRÁR 1951: 160) női név, más névformák kapcsán kevésbé körülhatárolható a pontos motiváció, ahogy ezt például a *Bíbor* (1181: *Bibura*, ÁSz. 123, BERRÁR 1951: 173) női név esetén láthatjuk. Az azonban kijelenthető, hogy ezek mind motivált elnevezések, és a névviselő valamely sajátosságát jelölik meg.

Azok az elemek, amelyek ilyen módon a magyar személynévrendszer részévé váltak, a későbbiekben már a pusztán létükkel is motiválhatták a névadást, vagyis egy potenciális lista elemeiként is szerepelnek. A közvetlen motiváción túl tehát egyfajta minta alapú névadással is számolnunk kell e névfajta kapcsán is. Ez azt jelenti, hogy a sajátosságjelölő nevek referálónévekként is funkcionálhatnak a névrendszerben. Mivel azonban erről az írásbeliségben ránk maradt források nem tájékoztatnak, akkor járunk el helyesen, ha ezeket a szemantikailag áttetsző elnevezéseket – az eredeti szerepük alapján – a sajátosságjelölő személynevek elemei közé soroljuk (TÓTH V. 2016: 120). Olyan elemi személynévfajta ez, melynek megléte vitathatatlan tehát a kor személynévrendszerében. A szakirodalom egyértelműen a névrendszer gerincét képező névfajtának tekinti a sajátosságjelölő neveket (TÓTH V. 2016: 114). Ehhez még

azt is hozzátehetjük, hogy ez a személynév fajta nem formális névadási gyakorlat által kapcsolódott viselőjéhez, hanem az egyén életének bármely szakaszában a névközösség tagjai által létrehozva válhatott az illető nevévé.

3. Ha a fentiek mellett továbbá figyelembe vesszük azokat a népi, nyelvi érintkezéseket, melyek bizonyosan hatást gyakorolhattak a magyar névrendszerre (részben a honfoglalást megelőzően, részben azt követően), még hangsúlyosabban számolnunk kell a korban a referáló funkciójú személynévek meglétével. E névfajta egyedeinek a szerepe a személynév legalapvetőbb funkciója, azaz az egyén azonosítása. Referáló funkciójú, azaz nem motivált és jelentéssel nem bíró nevek részben tehát más nyelvek személynévrendszereiből kerültek be a magyar névrendszerbe, vagyis jövevénynevek. Ha az átadó nyelv esetén bírtak is sajátosságjelölő, leíró jelleggel, az átvevő nyelvben ezek természetesen már nem érvényesülnek, az ilyen neveknek pusztán referáló szerepük van. A jövevénynevek magyar névrendszerbe való bekerülésének a módja lehet egyrészt a fent említett népi és nyelvi érintkezés. Ezáltal a magyarság esetén az Árpád-kor időszakában számolnunk kell török, szláv, német eredetű nevekkel. A referáló funkciójú nevek azonban más módon is bekerülhettek a kor névrendszerébe, mégpedig kulturális és művelődéstörténeti hatások révén. Ilyen módon a kereszténység terjedése nyomán áramlottak be a névrendszerbe a latin eredetű nevek, irodalmi hatásra pedig a francia nyelvből eredeztethető személynévek. Ezek a magaskultúra által közvetített nevek jellemzően a felsőbb néprétegek révén kerültek a magyar személynévrendszerbe.

A korból ránk maradt női nevek nagyobb része, a névegyedek 77%-a referáló funkciójú személynév. Ezek között található török nyelvből átvett névformák, ezek főképpen a honfoglalás előtti időkben kerültek a magyar névrendszerbe, ilyenek például a *Sarolt* (1200: *Sarolt*, ÁSz. 693, BERRÁR 1951: 176), *Édua* (1270–1290: *Edua*, ÁSz. 268, BERRÁR 1951: 177), *Bésa* (1171: *Beessa*, ÁSz. 102, BERRÁR 1951: 176) női nevek. A honfoglalást, letelepedést követően érintkezett a magyarság szláv népekkel, így kerültek be a kor névrendszerébe olyan szláv eredetű névformák, amilyenek például a *Bogyoszló* (1217: *Bogosloa*, ÁSz. 135, BERRÁR 1951: 195), *Déva* (1272: *Deuna*, ÁSz. 249, BERRÁR 1951: 195) női nevek; német nyelvből kerültek át például a *Kunigunda* (1255: *Cungundis*, ÁSz. 229, BERRÁR 1951: 190), *Gertrúd* (1216/1353: *Gertrud*, ÁSz. 335, BERRÁR 1951: 191), *Gizella* (1031: *Gisla*, ÁSz. 339, BERRÁR 1951: 193) elnevezések. Az itt említett példák valószínűsíthetően népi érintkezés útján váltak a magyar személynévrendszer elemeivé. E tekintetben azonban azt is ki kell emelnünk, hogy a

német ajkú népekkel való érintkezés a szakirodalom szerint inkább a magasabb társadalmi körökben volt jellemző, így a német jövevénynevek eleinte jórészt általuk voltak használatban, utóbb persze szélesebb rétegekben is elterjedtek.

A magaskultúra által közvetített nevek közé tartoznak az olyan latin eredetű nevek, mint például az *Ilona* (1249: *Elena*, ÁSz. 274, BERRÁR 1951: 181), *Kata* (1258: *Kata*, ÁSz. 449, BERRÁR 1951: 184), *Katarina* (1244: *Katherina*, ÁSz. 450, BERRÁR 1951: 183), *Lucia* (1276/1641: *Lucia*, ÁSz. 501, BERRÁR 1951: 186), *Mária* (1171: *Maria*, ÁSz. 518, BERRÁR 1951: 177), *Ozsanna* (1221: *Osanna*, ÁSz. 606, BERRÁR 1951: 189). A latin eredetű személynevek térhódítása a kereszténység elterjedésével hozható kapcsolatba, különösen azt a tényezőt figyelembe véve, hogy általánossá vált a keresztelés gyakorlata. Ezáltal az egyének egyfajta sajátos értelemben vett hivatalos nevet kaptak, ez vezethetett majd a későbbiekben a hivatalos névadás gyakorlatának megjelenéséhez, elterjedéséhez. A másik nagy csoportja a neveknek, mely elemeit elsősorban a magaskultúra közvetítette, a francia eredetű jövevénynevek kategóriája. Az *Ahaliz* (1220: *Ahaliz*, ÁSz. 50, BERRÁR 1951: 181), *Jolen* (1263: *Iolen*, ÁSz. 423, BERRÁR 1951: 195) stb. elnevezések a korban divatos olvasmányoknak, francia lovagregényeknek köszönhetően váltak ismertté, és lettek részei a magyar személynévrendszernek. Jelentős részben ezen irodalmi művek hőseinek, illetve esetünkben hősnőinek a neveit tették meg a sajátjuknak és használták a magyar nyelvű névadók.

4. Egy harmadik személynév-fajta, melynek meglétét feltétlenül föl kell vetni az Árpád-kor személynévrendszerében, a másodlagos névnek minősített, funkcionális szempontból affektív nevek kategóriája. Ez ugyebár funkcióját tekintve a névadó érzelmi viszonyulását fejezi ki a megnevezetthez, ide tartoznak legjellemzőbben az elsődleges nevekből becézéssel átalakított névformák. Mivel ez a személynév-fajta napjaink névhasználatát nagymértékben befolyásolja, feltételezhető, hogy így lehetett ez az Árpád-kor időszakában is. A konkrét forrásadatok révén erről tájékozódni azonban bizonyossággal nem lehet, írásos forrásokból ugyanis nehezen következtethető ki az egyes megnevezések mögött meghúzódó érzelmi viszonyulás, affektív funkció. A *Kata* (< *Katherina*) típusú úgynevezett származéknevek némelyikében azonban feltételezhetően ilyesmiről is lehet szó (TÓTH V: 2016. 242–243).

A korban tehát összességében a referáló funkciójú személynevek voltak többségben a sajátosságjelölő nevekkel szemben, az Árpád-kor egyes időszakaiban azonban nem mindig volt ez így. A kronológiai szempontból megmutatkozó különbözőségeket, eltéréseket azonban majd az 5. alfejezetben tárgyalom részletesen.

3. A női nevek lexikális-morfológiai elemzése

Az itt következő fejezetben az Árpád-kori női neveket lexikális-morfológiai szempontból elemzem. Ehhez az adatbázisomban szereplő névformákat, névegyedeket (644 nevet) használtam, tehát nem vettem figyelembe az egyes nevek gyakoriságát. Az alábbiakban a sajátosságjelölő nevek kapcsán főképpen a lexikális jellemzőkkel foglalkozom, a referáló neveknél viszont – a névfajta sajátosságaiból adódóan – a morfológiai kérdéseket tárgyalom.

1. A sajátosságjelölő nevek esetén a lexikális-morfológiai struktúra viszonylagos biztonsággal azonosítható. A névfajta nyelvi megformáltságára irányuló jellemzéshez a TÓTH VALÉRIA 2016-os munkájában bemutatott rendszerezést használom. Ez egy olyan lexikális-morfológiai keret, amelyben „a lexikális egységek szófaji-fogalmi egységeket is képviselnek” (TÓTH V. 2016: 127). A sajátosságjelölő nevek lehetnek egy- vagy kétrészesek attól függően, hogy hány szemantikai jegyet fejeznek ki viselőjükről. Az általam használt tipológia egy-egy sajátosságjelölő szerepű névrész kezelésére alkalmas, tehát a két- vagy többrészes nevek elemeikre bontva helyezhetők el benne. Ez esetemben nem okozott problémát tekintettel arra, hogy az adatbázisomban szereplő női nevek közül valamennyi egyrészes sajátosságjelölő név. S habár ezek a nevek egyetlen névrészből állnak, több névelemre bonthatók, ilyen névelemnek számítanak a szerkezetben szereplő lexémák és a névadásban szerepet játszó toldalékformák.

A keret fő kategóriáit az alapszófajok, valamint a nevekben jelentkező szókapcsolattípusok teszik ki. Ezeken belül aztán altípusokat különíthetünk el az áttekinthetőség érdekében (a leírási kerethez lásd bővebben TÓTH V. 2016: 128).

Az Árpád-kor női nevei között a következő lexikális típusokat különíthetjük el (a típusoknál, lexikális kategóriáknál a névrendszerbeli arányokat is feltüntettem):

I. a sajátosságjelölő névrész főnév

1. köznév

1.1 személyt jelölő köznév

a) foglalkozásnév, tisztségnév, méltoságnév, társadalmi státuszt jelző szó: 1,5%
1282: *Scegene* (ÁSz. 695, BERRÁR 1951: 174)

b) rokonságnév: 5,3%

1141–1161: *Hugdi* (ÁSz. 393, BERRÁR 1951: 169), 1181: *Hugud* (ÁSz. 393, BERRÁR 1951: 169), 1181: *Hugus* (ÁSz. 394, BERRÁR 1951: 169)

c) egyéb személyjelölő főnév: 9%

1273/1274: *Leanch* (ÁSz. 485, BERRÁR 1951: 159), 1055: *Lean* (ÁSz. 485, BERRÁR 1951: 159)

1.2. élőlényt, nem személyt jelölő köznév

a) növénynév: 9,8%

1285: *Munuroka* (ÁSz. 572, BERRÁR 1951: 171), 1270–1290: *Mandula* (ÁSz. 510), 1245: *Rosa* (ÁSz. 681, BERRÁR 1951: 170), 1275: *Viraag* (ÁSz. 814)

b) állatnév: 6,8%

1251: *Neste* (ÁSz. 580, BERRÁR 1951: 172)

1.3. élettelen dolgot jelölő köznév

a) testrésznév: 4,5%

1273/1274: *Sceme* (ÁSz. 696, BERRÁR 1951: 167), 1273/1274: *Scemte* (ÁSz. 696, BERRÁR 1951: 167)

b) tárgyat jelölő köznév: 3%

1291: *Tikur* (ÁSz. 755, TÓTH V. 2016: 130)

c) anyagnév: 3,8%

1276/1641: *Arencha* (ÁSz. 72, BERRÁR 1951: 168), 1276/1641: *Arentha* (ÁSz. 72, BERRÁR 1951: 168)

1.4. elvont jelentésű köznév: 10,6%

1199: *Pentecha* (ÁSz. 625, BERRÁR 1951: 175)

II. a sajátosságjelölő névrész m e l l é k n é v (i jellegű lexéma)

1. képzetlen melléknév: 19,7%

1269: *Genuruch* (ÁSz. 330, BERRÁR 1951: 160), 1171: *Qurta* (ÁSz. 660, BERRÁR 1951: 161), 1308: *Genge* (ÁSz. 335, BERRÁR 1951: 161)

2. képzett melléknév: 10,6%

1141–1161: *Serelmes* (ÁSz. 709, BERRÁR 1951: 166)

3. folyamatos melléknévi igenév: 5,3%

1198: *Emeleu* (ÁSz. 280, BERRÁR 1951: 165), 1198: *Scereteu* (ÁSz. 698, BERRÁR 1951: 166)

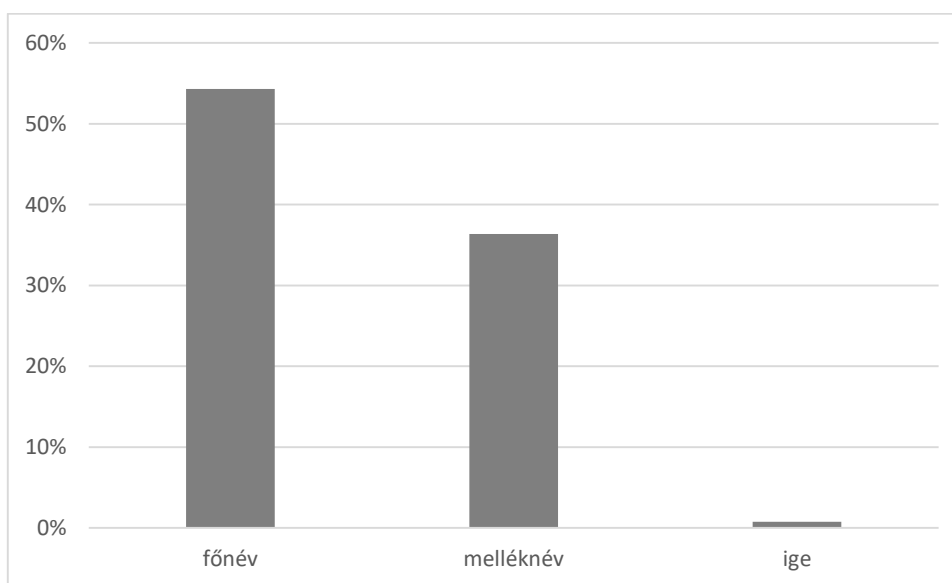
4. számnév(ből képzett szó): 0,76%

1171: *Utuend* (ÁSz. 786)

III. a sajátosságjelölő névrész i g e (i jellegű lexéma): 0,76%

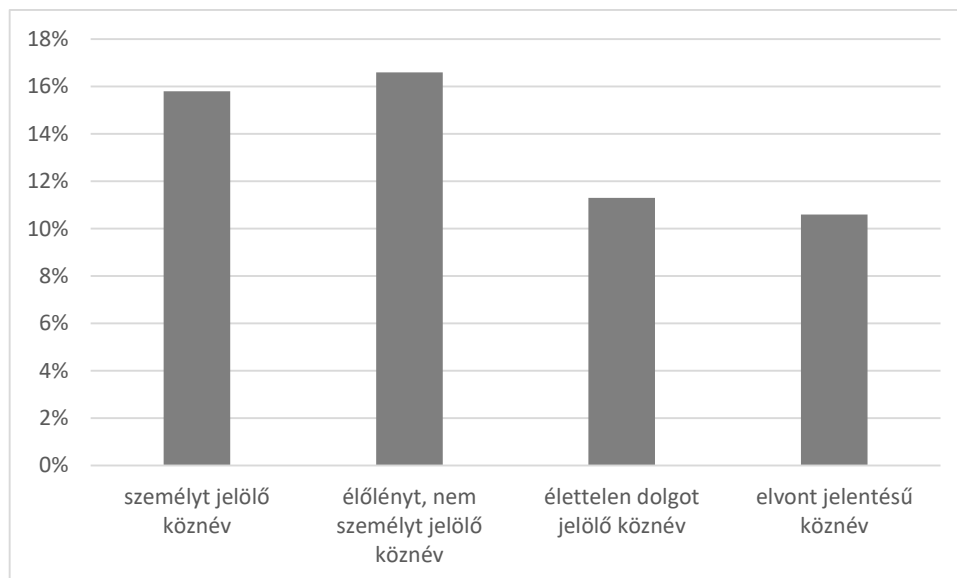
1189: *Sceretem* (ÁSz. 698, BERRÁR 1951: 166)

Az egyes lexikális szerkezetek felhasználásában jelentős eltérések mutatkoznak meg, ezeket ábrázoltam a következő diagramon, de csupán a fő kategóriákat feltüntetve (azaz a személynévhez alapul szolgáló lexémák alapszófaját megjelölve):

5. ábra. *A sajátosságjelölő nevek lexikális típusai*

A sajátosságjelölő női nevek között legmagasabb arányban főnevekből alakult személynéveket találunk, az elnevezések 54,3%-a tartozik ide.

6. ábra. A sajátosságjelölő nevek megoszlása a nevek főnevekből alakult személynevek között

Ezen a lexikális csoporton belül az élőlényt, nem személyt jelölő köznevekből keletkezett személynevek a legtipikusabbak: valamennyi sajátosságjelölő név 16,6%-a ide sorolható. Különösen gyakoriak e típuson belül a növénynévi lexémát tartalmazó elnevezések, amilyen például a 1245: *Rosa* (ÁSz. 681, BERRÁR 1951: 170) név, de nagy mennyiségben vannak jelen állatnévi lexémából született személynevek is, például 1251: *Neste* (ÁSz. 580, BERRÁR 1951: 172). A személyt jelölő köznevek előfordulása is gyakori, az ilyen elnevezések a sajátosságjelölő nevek kategóriájának 15,8%-át teszik ki például *Húgos* (1181: *Hugus*, ÁSz. 394, BERRÁR 1951: 169), *Leáncs* (1273/1274: *Leanch*, ÁSz. 485, BERRÁR 1951: 159). Az élettelen dolgot jelölő köznév típusába a sajátosságjelölő nevek 11,3%-a sorolható: például testrésznevet tartalmazó elnevezések, mint a *Szeme* (1273/1274: *Sceme*, ÁSz. 696, BERRÁR 1951: 167), vagy anyagnévre utaló nevek, mint a *Balzsam* (1265: *Balsam*, ÁSz. 86, BERRÁR 1951: 168). Az elvont jelentésű köznevek a sajátosságjelölő női nevek 10,6%-át teszik ki, például a *Pénteka* (1199: *Pentecha*, ÁSz. 625, BERRÁR 1951: 175) elnevezés.

A sajátosságjelölő női nevek lexikális típusai között melléknévi jellegű lexémák is jelentős arányt foglalnak el: valamennyi sajátosságjelölő női név 36,36%-a tartozik ebbe a kategóriába. Közöttük is legdominánsabban a képzetlen melléknevek vannak jelen, ezek a személynévfajta elemeinek közel 20%-át adják: pl. *Kurta* (1171: *Qurta*, ÁSz. 660, BERRÁR 1951: 161), *Gyenge* (1308: *Genge*, ÁSz. 335, BERRÁR 1951: 161). A képzett melléknevek ugyancsak jelentős

arányban tűnnek fel: a sajátosságjelölő nevek 10,6%-át teszik ki: pl. *Edlelmes* (1177: *Edlelmes*, ÁSz. 268, BERRÁR 1951: 164).

Az ábrán azt is láthatjuk, hogy igei jellegű lexémákat a személynévadás lényegében nem használ fel, erre csupán egy példát idézhetünk: *Szeretem* (1189: *Sceretem*, ÁSz. 698, BERRÁR 1951: 166).

2. A referáló nevek esetében a lexikális-morfológiai jellemzőket nagyban befolyásolta az a tényező, hogy melyik nyelvből kerültek be a magyar névrendszerbe. Jellemző ugyanis, hogy bizonyos névformák megőrizték az átadó nyelvben kialakult formájukat, míg más névegyedek igazodtak a magyar névrendszer morfológiai rendszeréhez. Az is előfordul, hogy egy névforma eredeti alakjában és módosított formájában is használatos volt az adott korszakban. E névfajta elemeiről szólva ezért csupán a morfológiai jellemzőkre kell koncentrálnunk. Lehetséges tehát a neveknek egy olyanfajta csoportosítása, ahol az egyik kategória az olyan neveket tartalmazza, amelyek változatlanul szerepelnek a magyar névrendszerben. Ilyen, változatlan alakban használatos név az *Anna* (1231: *Anna*, ÁSz. 68, BERRÁR 1951: 178), az *Ágnes* (1249/1412: *Agnes*, ÁSz. 50, BERRÁR 1951: 186) és a *Mária* (1171: *Maria*, ÁSz. 518, BERRÁR 1951: 177). Morfológiai szempontból megkülönböztethető továbbá a neveknek egy olyan típusa, amelyek bár képzett névformák, de oly módon, hogy az eredeti név teljes alakjához járul a magyar képzőelem, például *Bésa* (1171: *Beessa*, ÁSz. 102, BERRÁR 1951: 176). Jövevénynevek esetén az is megfigyelhető, hogy az eredeti formájukhoz képest rövidített alakban váltak a magyar névrendszer részévé, ilyen rövidült névformák az *Eliza* (1273/1274: *Elisa*, ÁSz. 277, BERRÁR 1951: 181, vö. *Elizabeth*) és a *Tina* (1274: *Tina*, ÁSz. 757, BERRÁR 1951: 183, vö. *Christina*). A jövevénynevek negyedik típusát pedig azok az elnevezések képviselik, amelyekben a névformák rövidített alakjához járul valamilyen képző: pl. – ha a nevek morfológiai szerkezetét pontosan azonosítjuk – *Maris* (1243: *Maris*, ÁSz. 519, BERRÁR 1951: 178), *Ancsa* (1275/1328: *Ancha*, ÁSz. 63, BERRÁR 1951: 178).

A latin eredetű nevek esetében számításba kell venni továbbá egy olyan eshetőséget is, mely szerint ezek a nevek egy más, harmadik nyelv közvetítésével kerültek a magyar névrendszerbe. Ezt támogatja az a tényező, hogy egyes női nevek esetén több különböző nyelvből átvett variáns is megkülönböztethető. Az *Ágnes* (1249/1412: *Agnes*, ÁSz. 50, BERRÁR 1951: 186) latin eredetű női név például német változatban, *Angles* (1252: *Angles*, ÁSz. 67, BERRÁR 1951: 194) formában is bekerült a magyar névrendszerbe, és mindkét variáns használatos volt a korban. Jellemző tendencia továbbá, hogy a magasabb társadalmi rétegbe tartozó nők neveit az

oklevélírók gyakrabban jegyzik le latinos formában, míg a szolgálók neveinél ez kevésbé volt meghatározó. Ezt figyelhetjük meg az *Elizabet* név kapcsán, ami az úrnők esetében rendre *Elizabet* (1278: *domina Elyzabet*, 1290: *domine Elizabet*, ÁSz. 277) formában szerepel, a szolgálók említésekor viszont ritka a latin formájú névalak használata (1282/1327: *Elsebich*, ÁSz. 277) (TÓTH V. 2016: 177–180).

4. A női nevek szocioonomasztikai jellemzői

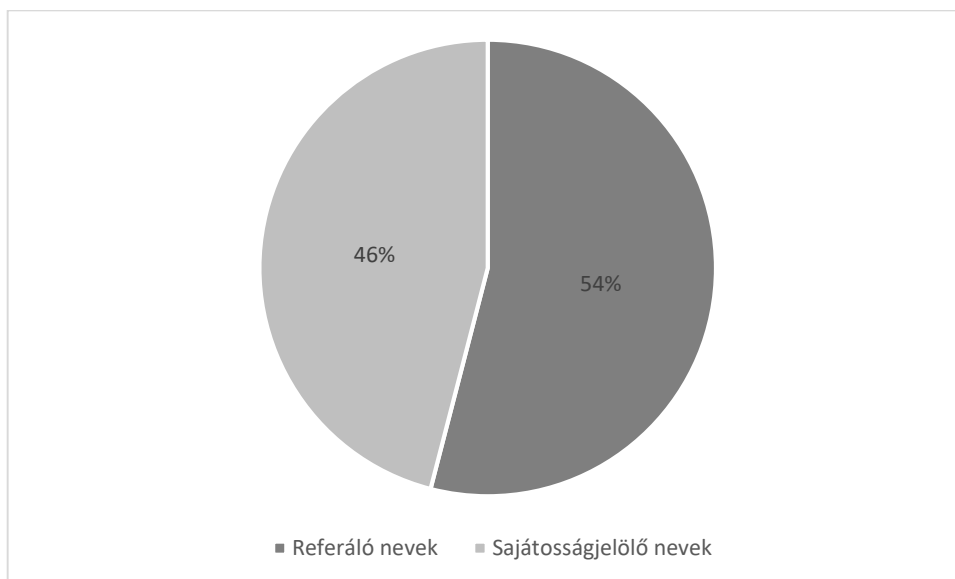
A női nevek vizsgálatában fontos aspektus lehet a névszociológiai megközelítés, amely során arra is figyelemmel vagyunk, hogy az adott névforma úrnő vagy szolgáló megnevezésére szolgált-e. A nevek névszociológiai státuszának a megállapításában segítséget nyújtott az *Árpád-kori személynévtár (1000–1301)*, mivel FEHÉRTÓI KATALIN szöveggörnyezetükkel együtt rögzítette a személyek megjelölését. Ez a szöveggörnyezet pedig gyakran a segítségemre volt annak a meghatározásában is, hogy egy-egy névadat mely társadalmi rétegbe tartozó személyt jelölt meg. Az úrnők megnevezései előtt a latin *domina* 'úrnő' jelentésű szó jelezte a névviselő társadalmi hovatartozását (pl. 1276/1641: *Domina Anna filia quondam domini Meloan de Nittra, soror et monialis ... monasterii [de insula Danubii]*, ÁSz. 68), a szolgálók esetében ehhez a latin *ancilla* 'szolgáló' jelentésű szó nyújtott fogódzót (pl. 1271: *ancillam Pyrohta ... cum Cynka f-a sua, Fata et Zumbuth f-is suis ... de Babyndal*, ÁSz. 641).

A szocioonomasztikai vizsgálatokhoz az általam készített adatbázis valamennyi névadatára támaszkodtam, figyelembe véve az egyes névformák előfordulásának gyakoriságát is. Erre a megoldásra azért volt szükség, mert bizonyos névegyedek úrnőt és szolgálót egyaránt jelöltek: pl. 1238/1377: *domina Anna*, 1284: *ancillis Anna* (ÁSz. 68). Az adatbázisban szereplő névadatok közül 834 névről tudtam a szöveggörnyezet segítségével a névviselő társadalmi helyzetét meghatározni.

A két társadalmi csoport okleveles rögzítésében már pusztán abban a tekintetben is eltérések figyelhetők meg, hogy az oklevelekben az úrnők nevei nagyobb számban fordulnak elő. Ennek az lehet a magyarázata, hogy a társadalomban ők fontosabb szerepet töltek be, s ebből adódóan szinte bármilyen típusú forrásban (oklevelekben, birtokviszony-igazolásokban, tulajdonjogi periratokban) előfordultak a megnevezéseik, a szolgálók neveinek a feljegyzése viszont inkább csak a népösszeírásokban volt jellemző. Az elemzett névadatok közül 337 elnevezés utal szolgálóra, 497 pedig úrnőre.

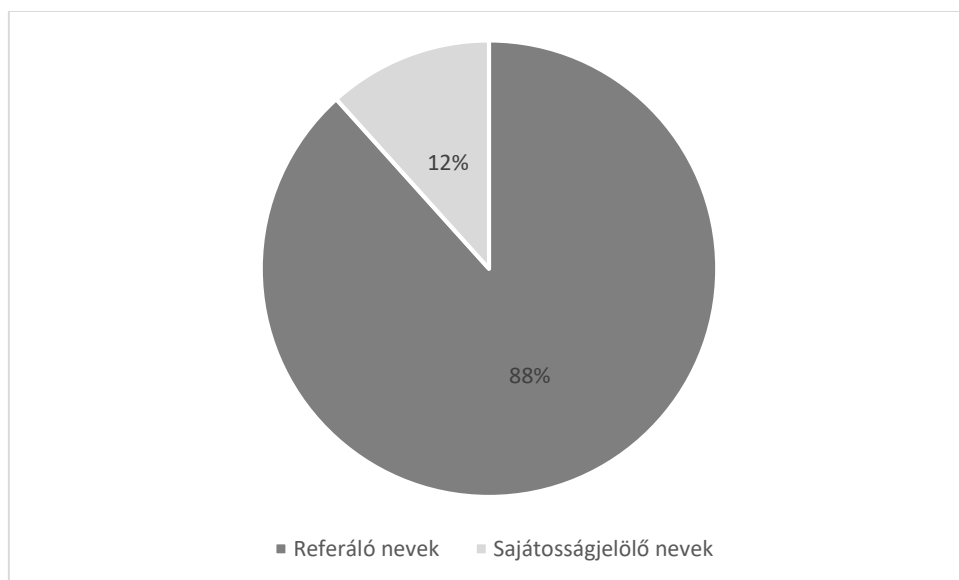
1. A női nevek társadalmi megoszlásának esetén a fő szempont, amit érvényesítettem, e helyütt is a személynév-fajták szerinti elemzés volt. Ebben a tekintetben igen markáns eltéréseket figyelhetünk meg a két társadalmi réteg névhasználati, névadási szokásaiban.

A két személynév-fajta, a sajátosságjelölő és a referáló nevek kiegyensúlyozottan, közel fele-fele arányban vannak jelen az Árpád-kor időszakában az alsóbb néprétegbe tartozók elnevezései között: a nevek 54%-a referáló funkciójú (pl. 1212: *Boksa*, ÁSz. 138), 46%-a pedig sajátosságjelölő személynév (pl. 1141–1161: *Finta*, ÁSz. 310). Ezt mutatja a 7. ábra.

7. ábra. A sajátosságjelölő és a referáló nevek megoszlása a szolgálok körében

A magasabb társadalmi rétegbe tartozók, az úrnők körében a sajátosságjelölő és a referáló nevek megoszlása viszont az Árpád-korban egészen más módon alakul (lásd ehhez a 8. ábrát).

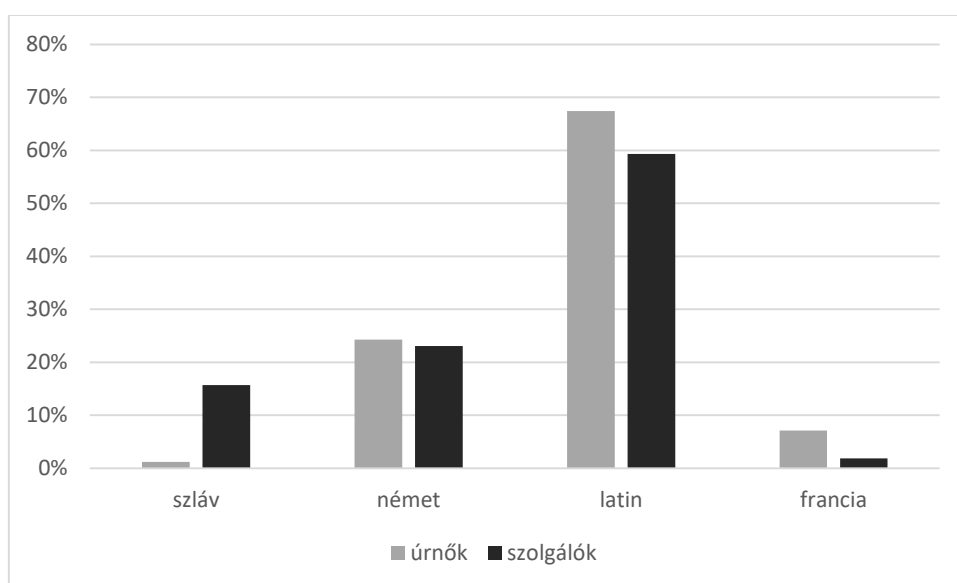
8. ábra. A sajátosságjelölő és a referáló nevek megoszlása az úrnők körében

Az úrnőkre vonatkozó névadatok közel 90%-a referáló funkciójú személynév (pl. 1216/1353: *Gertrud*, ÁSz. 335), s körükben a sajátosságjelölő személynévek csak igen kis arányban vannak jelen (pl. 1269: *Genuruch*, ÁSz. 330).

Az előzményirodalom szintén rámutatott már arra, hogy a magasabb társadalmi réteg névviselei között dominánsabban voltak jelen a referáló funkciójú személynévek, mint a szolgálók között (vö. TÓTH V. 2016: 141-142). A sajátosságjelölő nevek nagyobb mértékben befolyásolták az alacsonyabb társadalmi rétegbe tartozók névhasználatát, jelenlétük az Árpád-kor elején domináns. A referáló funkciójú személynévek a szolgálók körében némi időbeli késéssel terjedhettek el, és az idő előrehaladtával fokozatosan szorították vissza a sajátosságjelölő neveket. Ezzel szemben a magasabb társadalmi rétegbe tartozók között a referáló funkciójú nevek már az Árpád-kor kezdetekor nagy arányban voltak jelen, az úrnők körében kevésbé volt jellemző a sajátosságjelölő funkciójú nevek használata. Vélhetően ebből is adódóan egyfajta presztízsbeli különbség is kirajzolódik a két személynév-fajta között, aminek köszönhetően a referáló nevek magasabb presztízssűnek számítottak a sajátosságjelölő nevekénél. A két névfajta eltérő használati gyakorisága a két társadalmi rétegnél azzal is összefüggésben állhat, hogy a szolgálók esetében a névadás kapcsán fontosabb volt a megnevezett személy jellemzése, míg az úrnők esetében az azonosító funkció játszott főszerepet.

2. A személynév-fajták mélyebb elemzése további különbségeket is a felszínre hozott. Különbség figyelhető meg a két társadalmi csoport névadásában egyrészt a sajátosságjelölő nevek szemantikai tartalmát illetően is. Míg az úrnők esetében ezen névfajta elemei közül inkább azok tűnnek fel, amelyek valamilyen pozitív tulajdonságra világítanak rá, az ilyeneket nevezi a szakirodalom bókneveknek, például *Balzsam* (1265: *Balsam*, ÁSz. 86), *Szép* (1276/1641: *Ceph*, ÁSz. 172), *Csoda* (1295: *Chuda*, ÁSz. 205), *Gyönyörű* (1269: *Genuru*, ÁSz. 330); a szolgálók körében viszont szélesebb jelentéskörből származó neveket találunk. Itt is előfordulnak persze pozitív jelentéstartalmú elnevezések, mint pl. *Drága* (1213/1550: *Deraga*, ÁSz. 243), de találunk a nevek körében testi alkatra vonatkozót is, például *Csepke* (1291: *Chepke*, ÁSz. 193). Negatív tulajdonságra utaló, lekicsinylő jelentéstartalmú tulajdonságjelölő elnevezés a *Hitvánd* (1212: *Hithuand*, ÁSz. 388), rokoni kapcsolatot kifejező név lehet például a *Húgos* (1171: *Hugus*, ÁSz. 394), a születés napját örökíthették meg viszont a *Penteke* (1285: *Pentheke* ÁSz. 624) vagy a *Szombatka* (1210: *Sombotka*, ÁSz. 724) elnevezések. (Ez utóbbiak morfológiai szempontból is érdekesek, azt példázzák ugyanis, hogy a férfinevektől úgy különítették el olykor a női neveket, hogy képzővel látták el őket.)

3. A referáló funkciójú személynevek esetében ugyancsak mutatkoznak nagyon szembetűnő eltérések a két társadalmi réteg névadásában és névhasználatában. Azon túlmenően, hogy a referáló funkciójú nevek nagyobb arányban vannak jelen az úrnők körében, különbségeket figyelhetünk meg az átadó nyelv tekintetében is.

9. ábra. A referáló nevek megoszlása az átadó nyelv szerint az Árpád-kori magyar személynévrendszerben az úrnők és a szolgálók körében

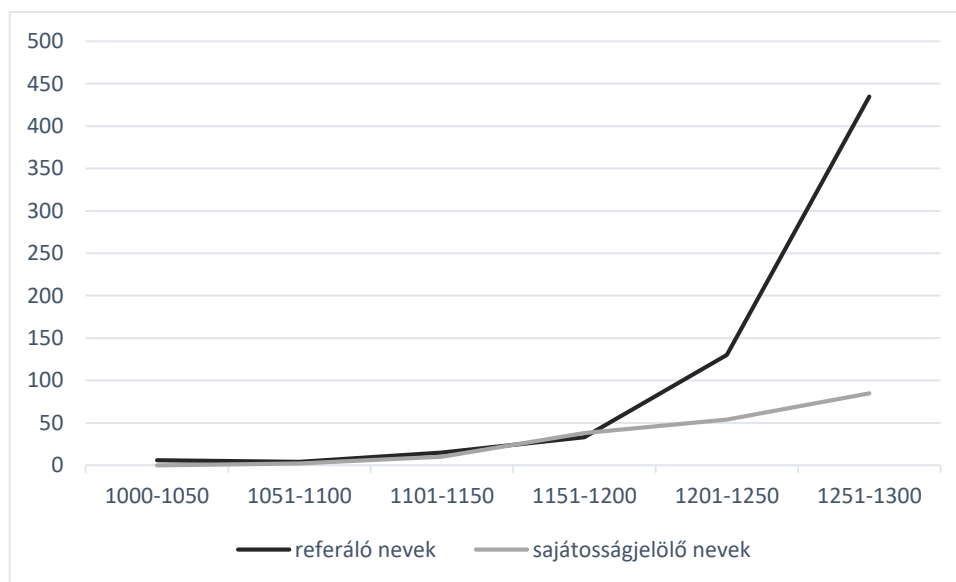
A magasabb társadalmi rétegbe tartozók személynévhasználatát legfőképpen a latin, illetve a német és a francia eredetű személynévek határozták meg. Ennek a háttérben több dolog húzódhat meg, s ezek időbeli rendben a következők lehetnek. A hazánkba az Árpád-korban betelepült németek főleg eleinte magasabb arányban nemesi származásúak voltak, s a társadalomban is elsősorban a magasabb rangot betöltőkkel érintkeztek. Így pedig érthető, hogy a német nyelvből átvett nevek az úrnők körében nagyobb számban fordulnak elő, mint a szolgálók nevei között (pl. *Kunigunda*: 1255: *Cungundis*, ÁSz. 229). A kereszténység felvételével a magyar személynévrendszerben igen jelentős átrendeződés ment végbe: megjelentek és rövid idő alatt elterjedtek az egyházi indíttatású, latin eredetű személynévek. Ezek a női nevek körében is éreztették hatásukat, s a felsőbb rétegben hamarabb, mint az alsóbb csoportokban (pl. *Mária*: 1171: *Maria*, ÁSz. 518). A többnyire irodalmi közvetítéssel bekerülő, francia eredetű nevek ugyancsak az úrnők körében terjedtek el közvetlenül. Ez azzal van összefüggésben, hogy az irodalom, a divatos lovagregények olvasása, sőt maga az olvasás is a magasabb társadalmi rétegre volt (s még ott sem kiterjedten) jellemző. Az irodalmi gyökerű elnevezések ezért csak közvetett módon jutottak el az alsóbb rétegekhez (pl. *Jürke*: 1273/1274: *Iurke*, ÁSz. 433). Annak a háttérben viszont, hogy az alsóbb társadalmi rétegben a szláv nevek szerepe igen jelentős, az a közvetlen népi érintkezés húzódhat, amely az alacsonyabb társadalmi helyzetű, szláv nyelvet beszélő népcsoportok és a magyarság között jelentkezett. Ez a kapcsolat olyan nevek átvételében és használatában öltött testet, mint pl. *Bogyoszloa* (1217: *Bogosloa*, ÁSz. 135), *Baksa* (1212: *Boksa*, ÁSz. 138), *Déva* (1272: *Deuna*, ÁSz. 249). A német és a latin eredetű referáló nevek persze szintén jelen vannak a szolgálók névkincsében is, csak az úrnőknél tapasztalt arányoknál jóval kisebb mértékben. Német eredetű nevekkél számolhatunk például ezeknél a szolgálóknál: 1213/1550: *Kesa* (ÁSz. 459), 1213/1550: *Meca* (ÁSz. 532), latin eredetű nevet viselnek viszont az 1171: *Maria* (ÁSz. 518), 1211: *Susanna* (ÁSz. 736) névvisezők.

5. A női nevek kronológiai jellemzői

Az Árpád-kor legkorábbi időszakából is maradtak ránk olyan dokumentumok, amelyekben női személynévekkel találkozhatunk, az adatok megoszlása azonban távolról sem egyenletes a vizsgált időszak egészét tekintve. A kronológiai jellemzés során a korszakból fennmaradt névadatokkal számoltam, tehát valamennyi névforma minden előfordulását számításba vettem.

1. A kronológiai jellemzéshez az Árpád-kor női neveit fél évszázadonkénti időintervallumokba rendeztem, s az időrendi áttekintéskor is tekintettel voltam – a funkcionális szempontot végig érvényesítve – a két fő személynév fajta, a sajátosságjelölő és a referáló nevek arányára. Azt, hogy a két személynév fajta az Árpád-kor különböző korszakaiban miként oszlik meg, a következő ábra mutatja:

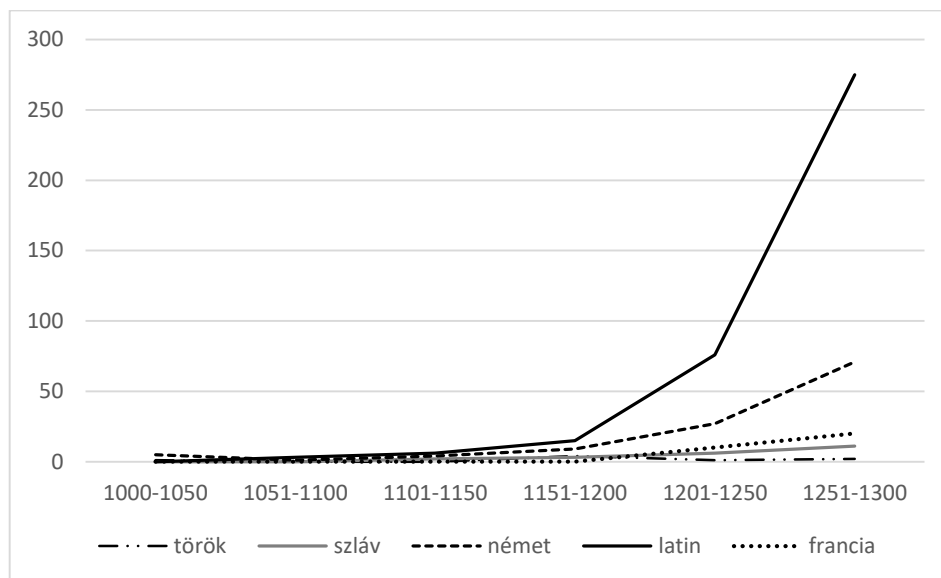

10. ábra. A referáló és a sajátosságjelölő nevek előfordulási gyakorisága az Árpád-kor egyes időszakában

Az Árpád-kor első századából kevés adat áll rendelkezésünkre mind a sajátosságjelölő, mind a referáló funkciójú személynevek tekintetében. A 12. század idejéről már nagyságrendekkel több forrásból tájékozódhatunk. Ebben az időszakban a sajátosságjelölő nevek és a referáló nevek aránya hasonló, a század második felében a sajátosságjelölő nevek vannak némelyest többségben. A 13. századtól kezdődően az adatoltság terén igen jelentős mennyiségbeli növekedés figyelhető meg mindkét személynév fajta esetén, azonban különösen nagymértékű ez a felfelé ívelés a referáló neveket érintően. A magyar személynévrendszernek ez az átstrukturálódása azzal magyarázható, hogy a kereszténység felvételét követően széles körben elterjedté váltak a latin eredetű személynevek, valamint általánossá vált a keresztelés gyakorlata, a keresztségben pedig az emberek kötelező jelleggel egyházi nevet kaptak (TÓTH V. 2016: 116).

2. A referáló neveknek ezt a nagyfokú gyarapodását látva célszerűnek láttam a belső rétegzettségük kronológiai jellemzését is elvégezni. Mint arra a személynév fajtákról szóló fejezetben már utaltam, a referáló neveket elkülöníthetjük aszerint, hogy milyen átadó nyelv

közvetítésével kerültek a magyar névrendszerbe. Ezek az átadó nyelvek szerint elkülönített csoportok pedig természetesen kronológiailag is jellemezhetők.

11. ábra. A referáló nevek fél évszázadonkénti megoszlása az átadó nyelv szerint az Árpád-kor női neveinek körében

A fenti görbék egymáshoz viszonyított helyzete azt jelzi, hogy a női nevek rendszerére a legkorábban a török nyelv gyakorolt hatást. A honfoglalás előtti időben a magyarság érintkezett törökségi népcsoportokkal. A letelepedést követően ugyan jelentősen visszaszorult azoknak a török–magyar nyelvi kapcsolatoknak a jelentősége, amelyek befolyással voltak a magyar névrendszerre, de az érintkezés nyomai megmaradtak. A *Sarolt* (969: *Sarolth*, ÁSz. 693) török eredetű név – amely István király anyjának a neve is volt – például már a 10. században megjelenik a forrásokban. A letelepedést követően a magyarság érintkezett szláv népekkel, így a szláv eredetű személynevek már az Árpád-kor első felében megjelentek a magyar személynévrendszerben (pl. 1141–1161: *Deuica*, ÁSz. 249). Kronológiailag a következő réteg a német névréteg, amely szintén népi érintkezés útján lett a magyar névrendszer része. Az Árpád-kornak már az első századában is találhatunk német eredetű személyneveket viselő személyeket a forrásokban, például a *Gizella* (1031–1038: *Gisela*; 1031: *Gisla*; 1031–1038: *Kisila*, ÁSz. 339) név több variánsban is fennmaradt ebből a korai forrásanyagból. A latin eredetű nevek, melyek a kereszténység felvételének következtében váltak egyre elterjedtebbé, az Árpád-kor második századában jelentek meg – a források tükrében legalábbis –, s növekedésük az egész korszakban folyamatosnak és egyenletesnek, a korszak vége felé pedig kiugrónak mondható (pl. 1276/1641: *Lucia*, ÁSz. 501; 1171: *Maria*, ÁSz. 518; 1221: *Osanna*,

ÁSz. 606). Az a referálónév réteg, amely az Árpád-kor időszakában a legkésőbb jelent meg a nők elnevezései között, a francia eredetű nevek csoportja (pl. 1220: *Ahaliz*, ÁSz. 50; 1263: *Iolen*, ÁSz. 423). Ezek – mint már több ízben is utaltam rá – művelődéstörténeti hatásra, a francia nyelvű irodalom terjedésének következtében váltak ismertté a magyarság körében, ennek értelmében a felsőbb társadalmi rétegbe tartozók között voltak jelen nagyobb arányban.

IV. Összegzés

Munkám során magam is megbizonyosodhattam afelől, hogy a HOFFMANN ISTVÁN-féle személynévvizsgálati modell jól alkalmazható egy adott korszak névrendszerének jellemzésére, sajátosságainak bemutatására; még egy olyan specifikus szűkítéssel is, mint amit ez a dolgozat megvalósított.

A modell univerzális jellegénél fogva (ami elsősorban a kognitív-pragmatikai megközelítésnek köszönhető) jól funkcionálhat más nyelvek névrendszerének bemutatásában is, s így jól szolgálja az összevetés szempontjait is. Ennél fogva izgalmas és érdekes feladat lehet a jövőre nézve a magyar női nevek rendszerét egy másik nyelv női neveivel összevetni. Ezt egy jól körülhatárolt időszakra vonatkoztatva lenne érdemes megtenni. Esetemben, mivel vizsgálódásaim az Árpád-kor időszakra vonatkoztak, olyan nyelv névrendszerére gondolnék elsősorban, amelynek forrásadottságai erre az időszakra nézve is biztosítanák az összevetés lehetőségét. Az angol erre például – nyelvismeretemhez is igazodva – megfelelőnek mutatkozik. Más szempontból viszont izgalmas lehetne egy olyan nyelv névrendszerét is tanulmányozni, amely maga is hatással volt a magyar névrendszerre, ennél fogva szóba jöhetnek a szomszédos népek nyelvei, főképpen talán a szláv nyelv. Ezekben a kérdésekben azonban majd csak a későbbiekben tudok tájékozódni.

Irodalom

- ÁSZ. = FEHÉRTÓI KATALIN 2004. *Árpád-kori személynévtár. 1000–1301*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- BERRÁR JOLÁN 1949. *Kunigunda — Kinge*. *Magyar Nyelv* 45: 68–72.
- BERRÁR JOLÁN 1950a. A magyar női nevek társadalmi megoszlása a 11–14. században. *Magyar Nyelv* 46: 66–69.
- BERRÁR JOLÁN 1952. *Női neveink 1400-ig*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 80. Budapest.
- BERRÁR JOLÁN 1960a. Női neveink 1400-ig. Bizonytalan és ismeretlen eredetű nevek. In: MIKESY SÁNDOR – PAIS DEZSŐ szerk. *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 179–190.
- BERRÁR JOLÁN 1960b. Személynév-kutatásunk 1945 és 1949 között. *Magyar Nyelv* 56: 267–279.
- N. FODOR JÁNOS 2011. Női nevek az ómagyar kor utolsó századából. In: CSISZÁR GÁBOR – DARVAS ANIKÓ szerk. *Kláriskok. Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Budapest, ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszék. 268–276.
- HOFFMANN ISTVÁN 2008. A személynévrendszerek leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 46: 5–20.
- MELICH JÁNOS 1914. *Keresztneveinkről*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 13. Budapest. — Lásd még: *Magyar Nyelv* 10: 97–107, 149–156, 193–199, 249–255.
- NYIRKOS ISTVÁN 1999. A családnévként szereplő női keresztnivekről. *Névtani Értesítő* 21: 183–188.
- PAIS DEZSŐ 1960. Szempontok Árpád-kori személyneveink vizsgálatához. In: MIKESY SÁNDOR – PAIS DEZSŐ szerk. *Névtudományi vizsgálatok. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Névtudományi Konferenciája*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 93–105.

SLÍZ MARIANN 2006. Az Anjou-kori személynevek kutatásának kérdései. *Névtani Értesítő* 28: 171–180.

SLÍZ MARIANN 2011b. *Anjou-kori személynévtár (1301–1342)*. Budapest, Históriaantik.

TÓTH VALÉRIA 2014a. A személynévadás és személynévhasználat névelméleti kérdései.

Helynévtörténeti Tanulmányok 10: 179–204.

TÓTH VALÉRIA 2016. *Személynévadás és személynévhasználat az ómagyar korban*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó